

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१ शोध विषयको परिचय

जगदीश घिमिरे नेपाली साहित्यका मूर्धन्य स्रष्टाका रूपमा स्थापित भइसकेका छन् । विद्यार्थी कालदेखि नै साहित्य सिर्जनामा लागेका घिमिरेको प्रथम फुटकर कथा 'आमाको धोको' २०२३ सालमा गोरखापत्र पत्रिकामा प्रकाशित भएपश्चात् उनको साहित्यिक यात्राको औपचारिक थालनी भएको हो । उनको साहित्यिक यात्रा विधागत रूपमा विविधतामय भए पनि खास सफलता भने उपन्यास विधामा भएको पाइन्छ । उनले हालसम्म कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, आत्मसंस्मरण, निबन्ध, अनुवाद, समीक्षात्मक लेख, वार्ता तथा स्तम्भ लेख जस्ता साहित्यिक रचना प्रकाशित गरेर आफूलाई नेपाली साहित्यका बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराएका छन् । आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा उपन्यास रचना गरेका घिमिरेका हालसम्म लिलाम (२०२७), साबिती (२०३२) गरी दुईवटा उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । यी बाहेक जगदीशका कथाहरू (कथासङ्ग्रह २०२७), केही कथा, कविता र संस्मरण (२०३४), सन्तान (नाटक २०३४), अन्तर्मनको यात्रा (२०६२), बर्दी (रोजा कथाहरू), अग्निसूत्र (रोजा कविताहरू २०६५), चेतना भया (रोजा राजनीतिक टिप्पणीहरू २०६५) र स्थान, काल, पात्र (संस्मरण, निबन्ध र अन्तर्वार्ता) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् । घिमिरेका उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति प्रबल रूपमा देखिन्छ । ती उपन्यासमा घिमिरेले तत्कालीन नेपाली जनजीवन, मानवीय प्रवृत्ति र विविध जातजातिका मानिसहरूको सामाजिक सांस्कृतिक चित्रण गरेका छन् । उनका उपन्यासमा अन्याय अत्याचारको विरोध गर्दै क्रान्तिकारी स्वर बुलन्द गरिएको हुन्छ । सामाजिक, आर्थिक, नैतिक तथा मनोवैज्ञानिक मानवीय प्रवृत्तिलाई उनले आफ्ना उपन्यासमा केलाएका छन् । उनले देखेको भोगेको यथार्थ वस्तुको आलोचनात्मक अड्कन उनका उपन्यासमा पाइन्छ ।

उनका दुईवटा उपन्यासहरूमध्ये साबिती वि.सं. २०३२ सालमा प्रकाशित एक चर्चित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा कथानक विस्तार र घटनाक्रमबीच उचित तालमेल,

मूलरूपमा कथानकको किटान नभए पनि यसमा प्रयुक्त 'म' पात्रले देखेका, भोगेका अनेकौं कुराहरूलाई यसले विषयवस्तुका रूपमा ग्रहण गरेको छ । छुट्टाछुट्टै प्रसङ्ग र विषयलाई प्रयोग गरिएकाले कथानकहरू छरपस्ट रहेका छन् । म पात्रको केन्द्रीयतामा सामाजिक विषयवस्तुसहित अगाडि बढेको यो उपन्यास आफैमा अध्ययन अनुसन्धानयोग्य कृति हो तथापि यसको आजसम्म पनि समग्र अध्ययन हुन सकेको छैन । यसैले प्रस्तुत शोध अध्ययनको विषय नै साबिती रहेको छ र यसैको अध्ययन नै शोधको शीर्षक पनि चयन गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

जगदीश घिमिरे नेपाली उपन्यास जगत्का एक विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनले दुईवटा औपन्यासिक कृतिहरू रचना गरेर सङ्ख्यात्मक भन्दा गुणात्मक रूपमा नेपाली उपन्यास जगत्लाई समृद्ध तुल्याएका छन् । **साबिती** उपन्यासको औपन्यासिक तपक्का आधारमा अध्ययन गर्नु नै प्रस्तुत शोधप्रस्तावको मुख्य समस्या रहेको छ । प्रस्तुत शोधप्रस्तावका मुख्य समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क) जगदीश घिमिरेको औपन्यासिक रचनाधर्मिता के-कस्तो रहेको छ ?
 - ख) आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा **साबिती** उपन्यासको स्थान कस्तो छ ?
 - ग) औपन्यासिक तपक्का आधारमा **साबिती** उपन्यासको विश्लेषण कसरी गर्न सकिन्छ ?
 - घ) **साबिती** उपन्यासका प्रवृत्तिगत विशेषता केके हुन् ?
- यिनै समस्या समाधानतर्फ यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

उल्लिखित समस्याकथनमा केन्द्रित रहेर **साबिती** उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु यस शोधकार्यको उद्देश्य हो । यस शोधकार्यका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क) जगदीश घिमिरेको औपन्यासिक रचनाधर्मिता निरूपण गर्ने,
- ख) आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा **साबिती** उपन्यासको स्थान निरूपण गर्ने,
- ग) औपन्यासिक तपक्का आधारमा **साबिती** उपन्यासको विश्लेषण गर्ने,

घ) **साबिती** उपन्यासका प्रवृत्तिगत विशेषता केलाउने ।

यिनै उद्देश्यहरूको परिपूर्तिर्तर्फ यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.४ पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा

जगदीश घिमिरेद्वारा लिखित **साबिती** उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा टीकाटिप्पणी तथा समीक्षा भएको पाइन्छ । फुटकर पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा यस कृतिका बारेमा चर्चा गरिएको भए पनि सिङ्गो उपन्यासको विस्तृत अध्ययन एवम् औपन्यासिक तत्वका आधारमा विश्लेषण हुन सकेको देखिँदैन । हालसम्म यस कृतिका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा गरिएका समीक्षा तथा टीकाटिप्पणीहरूलाई कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

ठाकुर पराजुलीले **रचना** पत्रिकाको *मेरो प्रतिक्रियाभिन्न साबिती* भन्ने लेखमा **साबिती** उपन्यासमा सङ्गठित कथानक नभएको चर्चा गर्दै यस उपन्यासमा प्रगतिशीलका छिटफुट विकिरणहरू देखिन्छन् भन्ने टिप्पणी गरेका छन् ।¹

साबितीमा प्रयुक्त भएका पात्र अत्यन्तै निम्न स्तरका छन् । विश्व परिवेशमा गरीब, दीनदुःखीले भोग्नु परेको अवस्थालाई ती पात्रहरूको संवाद र बोलीबाट प्रस्ट रूपमा भल्किएको छ । यस संसारमा दीनदुःखी गरीब परिवारको दुःखपीडा कसैलाई पनि नसुन्ने र उनीहरूलाई न्यूनतम रूपमा गरिने मानवीय व्यवहार पनि गर्न नसकेको तत्कालीन राज्य व्यवस्था पनि उपन्यासकार जगदीश घिमिरेबाट 'म' पात्रको माध्यमबाट ती समस्याको सम्बोधन हुनुपर्ने कुरालाई उजागर गरेका छन् । **साबिती** नै आजको विसङ्गतिपूर्ण भोगाइलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । तर उपन्यासको चेतन प्रवाह आरम्भदेखि अन्त्यसम्म एकनाशले अगाडि बढ्छ, कथांशहरू या भोगादीका वृत्तहरू यस उपन्यासमा धेरै छन् । यस उपन्यासमा विश्व मानचित्रमा मानव भएको दरिद्रतालाई राम्रोसँग उजागर गरेको छ । हुँदाखाने र हुनेखाने बीचको असमानतालाई तत्कालीन राज्यपक्षबाट कुनै सुविधा नदिइएको वा नपाएको अवस्था छ । मानव चाहे त्यो गरिब दरिद्र होस् चाहे त्यो धनी होस् मानव मानवै हो । मानवीय मूल्य मान्यता कायम गरिनु पर्छ भन्ने कुरामा साहित्यकार जगदीश घिमिरेको जोडदार माग देखिन्छ । वस्तुतः यी विशृङ्खल भोगाइका परिवृत्तहरू एकअर्का परिवृत्तसँग सामान्यस्थ स्थानमा गर्न असमर्थ रहे पनि उपन्यासको मूल चेतनाको निर्माणमा सहायक छन् । युगबोधका दृष्टिले उपन्यास यतातिर उन्मुख छ, तर आलोन्य पनि । विवादका थुप्रै थुप्रै

¹ ठाकुर पराजुली, *मेरो प्रतिक्रियाभिन्न साबिती, रचना*, (वर्ष १४, अङ्क २, २०३२), पृ. २१ ।

क्षितिजहरू पनि यसले बोकेको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्रको आत्म निरीक्षण र सामाजिक दृष्टि बौद्धिक छ । तर उसको सोचाइको सीमा सीमित छ । सहरिया जीवन, सहरिया सङ्कीर्णता र सहरिया जीवनप्रविधिदेखि उपन्यासको नायक बाहिर निस्कन सक्दैन । स्वयं नायक एक सहरिया व्यक्ति हो र पच्ची वर्षे जीवनको विसङ्गतिपूर्ण भोगाइबाट आफूलाई एक मौन विद्रोहीको रूपमा प्रस्तुत गर्छ- त्यो पनि मृत्युको दायरामा उभिएर । आफ्ना भोगाइका क्रममा यो उपन्यासले हाम्रो सामाजिक व्यवस्था नवसामन्तवाद र शोषणका आधारभूत स्तम्भहरूलाई केसा केसा गरेर केलाउन खोज्छ र यसप्रति आफ्नो आक्रोश व्यक्त गर्दछ ।

उपन्यासमा विश्व मानव समुदायले भोगेका व्यथाहरूको बौद्धिक अभिव्यक्ति छ तर ती भोगाइका क्षणको परिवेश र वातावरण ज्यादै भीना छन्, क्षीण छन् । भोगाइ पेचिलो भनेर हुँदैन पारेर हुन्छ - परिवेशले वातावरणले । यो पक्ष त्यति विकसित छैन - त्यसैले प्रमुख पात्रको व्यक्तित्व त्यति सजीव बन्न नसकेको प्रतीत हुन्छ । युगबोधका अनेक पक्ष छन्, विभिन्न भोगाइ छन् । अर्थहीनता र जीवनको निस्सारता अझै शून्यता पनि युगबोध हो । आस्तिभावको अतिबोध पनि आजको युगबोध हो र सङ्घर्षशील जिजीविषा पनि युगबोध हो । **साबिती** यहीँनेर आएर रहस्य बन्छ । प्रमुख नायकमा युगबोधमा सबै छटपटी र पीडा छन् । सबैप्रति ऊ निर्मम भएर जाई लाग्छ तर आफैँमा ऊ निस्क्रिय र अकर्मण्य बन्छ । उसको भोगाइ मात्र विसङ्गति होइन, सोचाइमा पनि विरोधाभास छ । कहिले ऊ आफैँलाई जन्मेदेखि नै असहाय पाउँछ भने कहिले आफ्नो कलेज जीवनसम्म अरू सरह हुनेखानेकै गतिविधिको चित्र आफैँले प्रस्तुत गर्छ । जीवनको बारेमा पनि उसका त्यति स्पष्ट धारणा देखिन्छन् । अर्थहीनताको अनुभूति उसले धेरैपटक गर्छ तर सङ्घर्षपछि आभासहरू पनि उसमा पाइन्छन् । त्यसैले अहिलेको यथास्थितिलाई ढाकछोप गर्ने होइन, सडेको खटिरोलाई मिल्काई दिने विचारमा उ छ । जब उपन्यास आफ्नो नायकलाई दृढ विचार र ठोस निष्कर्षतिर धकेल्न थाल्छ । त्यसबेला उपन्यासका खण्डित भोगाइ र विवश व्यक्तित्व आरोपित जस्तै लाग्छ ।

उपन्यासमा प्रगतिशीलताका छिटपुट विकिरणहरू देखिन्छन् र तिनले यथार्थका धेरै रहस्याहरूलाई भुङ्मा राखिदिन्छन् पनि तर प्रगतिवादकै आधारमा उपन्यासको विद्रोहको आधार प्रचलित अर्थमा प्रगतिवाद होइन । उपन्यासभित्र विद्रोह र विक्षेमका हतियारहरू छन् तर नायकले सधैं नै आफूलाई कुण्ठित र विवश पाइरहन्छ । यतिमात्र होइन ऊ आफ्नो सहयोगी खोज्न पनि चाहन्न र उसले चाहेको संसारको बारेमा अरूलाई बताउन पनि चाहन्न । समष्टिमा यो उपन्यास आफैँप्रति पनि विद्रोह हो । विसङ्गतिभित्र बाँचेर साथैक

जीवनमूल्यको आदर गर्ने आदर्शको पनि कल्पनामा उपन्यासले आफूलाई अगाडि सारेको छ । उपन्यासका बिम्ब र प्रतीकहरू सजीव छन् । पालेसँगको साउती र कुकुरको मनोवृत्तिको चित्रणमा नेपाली स्वभावको मौलिकता झल्कन्छ । पौराणिक प्रतीकहरू पेचिला छन् । व्यङ्ग्य उपन्यासको अर्को ठूलो उपलब्धी हो । नेपाली साहित्यको औपन्यासिक विधामा यसले पेचिलो छाप पारेको छ । हुँदाखाने र हुनेखाने बीचको असमानतालाई यसले उजागर गरेको छ ।

मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठले नेपाली साहित्यको इतिहासमा जगदीश घिमिरे नवीन शिल्पशैलीमा उपन्यास लेख्ने उपन्यासकार भएको बताएका छन् ।²

राजेन्द्र सुवेदीले नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्तिमा साबिती उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका रूपमा चर्चा गरेका छन् ।³ उनले नेपाली साहित्ययात्रामा साबितीले तत्कालीन गरीब, पछाडि परेको र सामन्ती परिवार र सत्ताबाट अपहेलित गरीब परिवारको कुरालाई उजागर गर्न जगदीश घिमिरे सफल रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । साबिती उपन्यासले वि.सं. २०३० साल वरिपरिको नेपाली समाजको अवस्थालाई साबितीमा प्रयुक्त निम्न वर्गका पात्रहरूको प्रयोग गरेर अझ यसलाई सशक्तता दिने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । साबितीमा प्रयुक्त म पात्र आफैँ जगदीश घिमिरेको बोलीको रूपमा लिन सकिन्छ । तत्कालीन राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक अवस्था निकै कठोर एवं कमजोर भएको अवस्थामा लेखिएको यस उपन्यासले नेपाली औपन्यासिक साहित्ययात्रामा साबितीले एउटा ईटा थप्न सफल भएको छ । जगदीश घिमिरेको उक्त कृतिले जिन्दगीमा भोगेका, देखेका विवशता, कुण्ठा घातको साबितीमा बयान दिइएको छ । यस उपन्यासमा उपन्यासकारले समाजको चित्रण अत्यन्त मर्मस्पर्शी भाषामा गर्नुभएको छ । “बाखीको जीउ पचास रुपियाँमा पाइन्छ तर नारीको जीउलाई त्यत्ति पनि पर्दैन ।” यस वाक्यले आजको समाजलाई सशक्त व्यङ्ग्य गरेको छ । “शिक्षाले म बिग्रेको हुँ, म कारखानाले बिग्रेको हुँ, म सभ्यताले बिग्रेको हुँ म अड्डाले बिग्रेको हुँ ... परिवारले बिग्रेको हुँ, तिमीहरूले गर्दा बिग्रेको हुँ” यसले वर्तमानमा भएका दुरुपयोगहरूलाई औँल्याउँदै भविष्यमा सचेत हुन आह्वान पनि गरेको छ । यहाँ प्रत्येक कुरा सुनिन्छ त्यसैले उपन्यासकार आफ्नो मात्र होइन सम्पूर्ण मानवको शारीरिक अवस्थालाई- “टाउकाको रौं भरेर खुइलिएका छन्, आँखा अझ भासिएका छन्, घुँडा मोटाएका छन्, हाड बढेका छन्” भन्दै यो उनीहरूको पुनर्जन्म हो भन्ने धारणालाई व्यक्त गर्दै घिमिरेज्यू “कि म यस लोकको मान्छे होइन ?” भन्न बाध्य हुन्छन् । यसरी तत्कालीन समाजमा गरीब मान्छेको

² मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास, चौ.सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. ११२ ।

³ राजेन्द्र सुवेदी, नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन, २०५३) पृ. ८१ ।

कुनै मूल्य मान्यता नरहेको मानवीय मूल्य मान्यताभन्दा बरु बाखाको जीउ बढी महङ्गो भएकोले तत्कालीन सामाजिक यथार्थतालाई यो साबिती उपन्यासले झल्काएको प्रयुक्त संवादबाट प्रस्ट भएको देखिन्छ भन्ने अभिप्राय सुवेदीको रहेको छ ।

घटराज भट्टराईले नेपाली लेखक कोशमा आफ्नो समयमा चर्चित हुने घिमिरेका जति रचना प्रकाशित भएका छन् तिनमा आफ्नो मूल्य र वैशिष्ट्य छ भनी टिप्पणी गरेका छन्।⁴

वैकुण्ठप्रसाद पौडेलले जगदीश घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वमा जगदीश घिमिरेको साबिती उपन्यासको समग्र पक्षको सामान्य चर्चा गर्दै प्रस्तुत उपन्यासमा विश्वकै सम्पूर्ण परिवेशको चित्रण भएको चर्चा गरेका छन्।⁵ उनले नेपाली साहित्यको औपन्यासिक यात्रामा जगदीश घिमिरेको साबितीले सम्पूर्ण मानवीय मूल्य मान्यताको चित्रण गरेको बताएका छन्। मानव त्यो चाहे एसियाको कुनै कुनामा बसेको होस् वा विश्वको कुनै सम्पन्न देश महादेशमा बसेको होस् त्यस मानवले भोग्ने दुःख, पीडा, वेदना सबै एकै प्रकृतिका रहन्छन्। साबितीमा प्रयुक्त 'म' पात्रबाट तत्कालीन नेपाली समाजको सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक दुरावस्थाको झन्झटको दिन सफल भएका छन्। अत्यन्तै न्यु स्तरका पात्रको प्रयोगदेखि लिएर उच्च वर्गको पात्रले समाजका विकृति, विसङ्गती, आडम्बर आदि पक्षको विद्रोह गरेको छ। समाजमा हुनेखाने र हुँदाखाने बीचको द्वन्द्व छ। शहरीया जीवनमा कति स्वार्थी छलकपट छ। शासन सत्तामा बस्नेहरूले कसरी कमजोर वर्गबाट फाइदा लिएका छन् भन्नेबारेमा पनि यस उपन्यासले प्रस्ट पारेको छ। साबितीमा कविहृदयको अतीव संवेदनशील पक्षले समाजमा रहेको विकृति रूपलाई लक्ष्य गर्दै यसबाट मुक्ति चाहन्छ। यहाँ त्यसैले गर्दा मर्ने, पीडा, रोदन, क्रन्दन र चित्कार सुनिदिने कोही भएन। लेखकको जीवनदर्शन र साबितीको सम्पूर्ण सारपक्ष यसको अन्त्यमा छ। पद्यमय पङ्क्तिमा पनि सलल अबाध बगी जान्छ। कुराहरू खाँदाखाँदा पोखिएका छन्। काव्यमय प्रवाह छ। अन्त्यका श्लोकतिर त्यहीं आएर ऊ न्याय चाहन्छ, न्याय माग्छ विश्व समक्ष। बोलेको कुराको अर्थ हुनु पर्दछ र यसको स्वतन्त्रता पनि हुनुपर्दछ। त्यसैले उपन्यासमा प्रयुक्त 'म' पात्र स्वतन्त्र हुन चाहन्छ, मुक्ति हुन चाहन्छ या समाजलाई सिङ्गो मुक्त दिलाउन विद्रोह गर्छ। नत्र ऊ उचित दण्ड स्विकार्छ, युगबाट पाएको सम्पूर्ण मानवले ठहराएको। सतीले सरापेका देशबासीहरूलाई मात्र सम्बोधन गरिए तापनि यो कुरा विश्व समाजकै कुरा हो, विश्वव्यथा। अझ नेपाल र नेपालीको विडम्बना हो, प्रत्येक कुण्ठित युवकको करुण कथा हो। आमूल परिवर्तनको लागि

⁴ घटराज भट्टराई, नेपाली लेखक कोश, (काठमाडौं : पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर, २०५६), पृ. ११२।

⁵ वैकुण्ठप्रसाद पौडेल, जगदीश घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, (काठमाडौं : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५६), पृ. २२।

तीव्र विद्रोहको घोषणा हो । एउटा अगुवा नभै विद्रोह हुँदैन, विद्रोह नभै स्थापित मान्यताहरूको विनाश हुँदैन । यसरी जगदीश घिमिरेको **साबिती** उपन्यासले समग्र मानवीय पक्ष त्यसमा पनि दीनदुःखीको पक्षमा खरो रूपमा वकालत गरेको छ वा ती कमजोर पक्षमा बोलेर समग्र मानवीय मूल्य मान्यताको पक्ष लिएको हुँदा विश्वकै सम्पूर्ण परिवेशलाई चित्रण गर्न सफल भएको कुरालाई स्वीकार गरिएको छ भनिएको छ ।

शिवप्रसाद गौतमले **जगदीश घिमिरेका उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषणमा साबिती** उपन्यासमा पात्रले भोगेका, देखेका र अनुभव गरेका सामाजिक विकृति, विसङ्गति, ढिलासुस्ती, भ्रष्टाचार, कुप्रथा, यौनदुराचार, सांस्कृतिक दुरवस्थाको आलोचनात्मक चित्रण गरेको टिप्पणी गरेका छन्।⁶ घिमिरेको **साबिती** उपन्यास २४ वर्षे युवकबाट २०३२ सालमा लेखिएको हो । तत्कालीन नेपाली समाजमा भएका शोषण, अन्याय, अत्याचार, दरिद्रता, अभाव, कष्ट र अन्धविश्वास आदि विषयवस्तुलाई समातेर उपन्यासको मूल विषयवस्तु बनाइएको छ । यसमा प्रयुक्त पात्रहरू र उनीहरूले प्रयोग गरेका भाषाशैलीहरू अत्यन्तै निम्नस्तरका रहेका छन् । यसमा प्रयुक्त 'म' पात्र नायक हो र लेखक आफैँ पनि हो । उसले समाजमा भएका, देखेका र भोगेका सामाजिक विकृति, विसङ्गति र कुप्रथाप्रति तीव्र विरोध गरेको छ । ऊ त्यसप्रकारका खराब आचरणलाई भत्काउन चाहन्छ । एउटा निकृष्ट र नाङ्गो जीवनलाई चिनाउन चाहन्छ । समाजले विश्वास गरेका प्रेम, धर्म, आदर्श, आत्मविश्वास, लक्ष्य, उद्देश्य र केहीले उसलाई छुँदैन । नीच भएर दिन बिताउन खोज्छ । कुनै चेतना नपसेको, शिक्षाले नछोइएको स्थितिमा उसले धर्मका, कानूनका, न्यायका, परम्पराका नैतिकताका, समाजका, परिवारका सारा तोड्ने र भत्काउने उद्देश्य छन् । उसमा घोर अराजकताको स्थिति छ । यस्तो हुनुमा तत्कालीन शासन व्यवस्थामा भएको शोषण, उत्पीडन र भ्रष्टाचार नै हो । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रका नाम पनि अत्यन्तै निम्नस्तरका छन्- खाते, भूप्रेनी, भिरबारी, यौनकर्मी, जेल, हिजी, भूप्रेकामी आदि यिनीहरूमा दुर्बलता छ । रुग्ण मानसिकता छ । उनीहरूले चाहेर पनि केही गर्न सक्दैनन् किनकी यिनीहरूमा अभावै अभावले घेरेको छ तर राज्य व्यवस्थालाई यस बारेमा कुनै मतलब छैन । समाजमा ठूलो भनाउँदो जिम्बाल साहेब छ उसले पनि समाजलाई केही योगदान गर्दैन । यी पात्रहरूले प्रयुक्त गरेका भाषाशैली, अत्यन्तै निम्नस्तरका गालीगलौज रहेका छन् । यसरी जगदीश घिमिरेले यस **साबिती** उपन्यासमा नेपाली समाजको त्यसमा पनि गरीब गाउँबस्तीको दारुणिक अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । आलोचनात्मक रूपमा नेपाली समाजको

⁶ शिवप्रसाद गौतम, **जगदीश घिमिरेका उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण**, (काठमाडौँ : अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, २०६२), पृ. ६१ ।

कारुणिकतालाई उनले उजागर गर्न सफल यस साबिती उपन्यास भएको टिप्पणी गरेका छन् ।

गोविन्दराज भट्टराईले साबिती (२०३५) मा विषाक्त भोगाइको मूर्त रूप साबिती शीर्षकको लेखमा साबिती मानवीय धरातलमा लेखिएको छ र यसमा मानवीय पीडा गरिबी र बाध्यतालाई कारुणिक व्यङ्ग्य गरिएको छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।⁷ उनले साबिती यथार्थताको सूत्रपात (नेपाली साहित्यमा) साबितीबाट मात्र हुन सक्दछ भनेका छन् । यो लेखाइको सम्पूर्णताको नमूना हो र विद्रोहको ज्वलन्त प्रमाण । यस पूर्वका सम्पूर्ण मान्यता र परम्परालाई साबितीले चुँडाली आएको पाइन्छ । लेखन व्यवसाय अति इमान्दारीपूर्वक हुनुपर्ने उत्तरदायित्वपूर्ण सत्यता हो । समाजको पीडालाई (अर्थात्) एक सिङ्गो युगलाई सम्पूर्ण मानिसले समान भोगेता पनि लेखक मात्र समाजका ती व्यक्ति हुन् जसले संवेदनशील हृदयले कटु भोगाइलाई तीक्ष्ण अनुभव गर्दछन् । उनले अभिव्यक्तिको माध्यम खोज्दछन् । सफल अभिव्यक्ति सफलतम लेखक हुन जान्छ । यही कुरा साबितीमा पाइन्छ भनेका छन् डा. गोविन्दराज भट्टराई । उनका अनुसार शाब्दिक अर्थ लिएर उपन्यास जन्मिन्छ । यसमा खासगरी आणविक युद्ध पनि त अति भौतिक शुष्क मानव सभ्यता र तदजनिक समाजको हृदयहीनता झल्किन्छ । यो एउटा विवश र विद्रोही लेखकको अझ इमान्दार लेखकको आत्मस्वीकृति सिवाय केही होइन र त्यही आत्म स्वीकृति लेखिँदा दिक्काल लेखिएको छ- परिवेश र त्यसको पीडाको मुर्छाबाटै लेखक बर्बराइदिन्छ, यहाँ । यसलाई भूमिकाको शब्दमा “आफ्ना कुरा आफू सद्दे हिँड्दो डुल्दो छँदाबाट थालेर पेटीमा मिल्किदाँसम्मको कुरा” साबितीमा लेखिएको छ । यति इमान्दारीसाथ आफ्नो विषाक्त भोगाइलाई मूर्तरूप दिन आजसम्म कुनै पनि नेपाली साहित्यकार सफल भएको छैन । यसलाई बाह्याडम्बर अनुकूल आत्मप्रपञ्चनमा पाली बोक्ने लेखनले माम र काम भिर्न सफल भएका छन् यो पूर्वका सम्पूर्ण लेखकहरू । यहाँ (साबितीमा) नायक केवल आफ्नो अतीतलाई पृष्ठभूमिमा राखी वर्तमानलाई उदाङ्गो रूप दिन्छ । यसको निरन्तरता बर्बराहटमा अवचेतनको पीडा र कुण्ठा समेत निस्की आत्मस्वीकृति भएको छ । विश्वको न्यायालय समक्ष आफू शब्दशरूयामा पल्टी आफ्नो पीडा र मर्मलाई नङ्ग्याएर अन्त्यमा न्यायको भिक्षा याचना गर्छ ।

ऊ यसै विग्रेको छ कि अवसरवादी छैन । ऊ फ्याँकिन्छ, पेलिन्छ, भेलिन्छ, मिल्किन्छ, मृत्यु उसँग खेलबाड गर्छ । इज्जत, बेइज्जत, धर्म, परम्परा र सम्पूर्ण मान्यताहरू आजको प्रत्येक तरुणलाई पिञ्जरामा कुण्ठित पार्ने सबल साधन भएका छन् उसको निमित्त । नायक

⁷ गोविन्दराज भट्टराई, *विषाक्त भोगाइको मूर्त रूप साबिती, साबिती*, जगदीश घिमिरे, चौ.सं. (रामेछाप : जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६५), पृ. ८८ ।

(लेखक) सोभो र इमान्दार छ, त्यसैले चोरी, चाप्लुसी, कालोबजारी र कानूनसम्मत आत्म व्यापारलाई हेय ठानी समाजले निषेध गरेका कार्यतर्फ आकृष्ट हुन्छ । यसैले हो कि ऊ विद्रोही छ, नयाँ चाहन्छ, र यसैले पनि कि ऊ पलायनवादी छ, पुरानासँग जुधी हेर्नु विरक्ति ठान्दछ । ऊ भन्छ- “म आफूलाई भुक्त्याउन नसकेको हुँ ।” समाजको छातीभरि क्यान्सर र ट्युबरक्युलासिस व्याप्त छ । भित्रभित्रै छियाछिया छ । युगातीत विकृति मान्यताले पाकेर गजगजी राल, सिङ्गान, रगत र पीपयुक्त भएको छ । “यो सडेको, कुहेको खटिरो, यसलाई म नग्न शब्दमा लेखेर तिम्रो मुखमा एक अञ्जुलि पीप-रगत छ्याप्न चाहन्छु - हेर न यो क्यान्सरको खटिरो कति बिग्रेको छ, किन यसको ढाकछोप गर्छौ ?” लेखक समाजलाई यसको विकृत रूपलाई नग्न पारिदिन्छ, लेखकको पवित्रता धेरैले बाह्याडम्बरद्वारा आफूलाई छोपेका हुन्छन् तर यो नक्कलीपनको अभिनय उसलाई सत्य छैन । नभएर म आफू अहंमा चोट लगाउन सक्तिनँ । अभिनय गर्दिन । म नग्न लेख्छु । म दिक्काल लेख्न चाहन्छु । यही कमी, यही त्रुटि, यही अभाव आजसम्मका लेखकमा पाइन्छ भनिएको छ ।

भैरव अर्यालले साबिती (२०३२, गोरखापत्र) साबिती उपन्यास विसङ्गत जीवनको व्यङ्ग्यात्मक उद्घाटन हो र हो एउटा नौलो रचनाकारिता जस्तो त्यससितको कडा विद्रोह यसमा छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।⁸

शास्त्र र परम्पराको कसीमा घोट्टा साबिती उपन्यास मात्र नठहरिने होइन, कथा-काव्य वा निबन्ध केही पनि नभएको साबिती हुन आउँछ । तर कलाको स्वरूपसँगै कसीका स्वभावहरू पनि बदलिँदै जान्छन् । आजको युग जीवनको सन्दर्भमा अथवा भन्नुं अभिधत्तका नित्यनूतन बाटा र बान्कीको खोजीको सापेक्षतामा हेर्ने हो भने साबितीलाई उपन्यास होइन भनी पन्छाउन पनि सकिँदैन । जस्तो होस् यहाँ एउटा मुख्य पात्र छ, जस्तो होस् उसको एउटा लामो जीवन छ, उसका क्रिया प्रतिक्रियाहरू छन् । विभिन्न सङ्गत विसङ्गत सन्दर्भहरूमा उसले जीवन भोगेको छ, र आफ्नो भोगाइका तीतामीठाहरू पोखेको छ । जगदीश घिमिरेले आफ्नो प्रस्तुतिसँगै लेखकीय पनि प्रस्ट गरेका छन् । भन्छन्- “म अभिनय गर्दिनँ, नग्न लेख्छु, दिक्काल लेख्न चाहन्छु, म आफूले भोगेका अधमसम्म कागतमा पोख्न चाहन्छु” यो चाहने लेखक एउटा धीरोदात्त वा धीरललित नायकको रूपमा होइन, एउटा दुर्बल हृदय, दुर्बल मस्तिष्क, रुग्ण मानसिकता बोकेको दमित बासना र आकाङ्क्षाहरूको दुर्बलकाय खानीको रूपमा आफ्नो प्रथम परिचय दिन्छ । यसै परिचयलाई मानिस मात्रमा साधारणीकृत हुने लेखकको विश्वास छ तर आजको मासिन मात्रलाई दुर्बल हृदय, दुर्बल

⁸ गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ९९ ।

मस्तिष्क र रुग्ण मानसिकता बोकेको दूषित बासना र आकाङ्क्षाहरूको दुर्बलकाय खानीभित्र अटाउन सकिन्छ कि सकिँदैन विचारणीय छ ।

के हृदय दौर्बल्य नभएको मानिस नै छैन ? छ भने आजको मानिस मात्र साबितीको नायकमा आरोपित हुन सक्दैन । शायद यसै शङ्काले लेखकलाई अर्को प्रसङ्गमा यो भन्न कर लागेको छ- “के लेखेको छु, किन लेखेको छु प्रस्टीकरण छैन । जस्तो-जस्तो म बाँचे त्यस्तै-त्यस्तै छ ।” यो अंशले लेखकलाई इमान्दार बनाएको छ । त्यत्तिले चित्र नबुझेर लेखक अर्को ठाउँमा अझ दोहोर्‍याउँछन्- “म केवल विगतदेखि मुक्त हुन विगतलाई अक्षरमा बाँध्दैछु आफ्नो बीच रगत पसिनाले बनेको जीवन भन्ने सागरबाट एक अञ्जुलि उघाएर किताबको पर्दामा छ्याप्न चाहन्छु जीवनको एकलकाटे, एकसरो, एक आयामीय विसङ्गत प्रक्षेपण ।” लेखकको यस साबितीले हामीलाई यस्तो किन भएन, यसो भएको भए राम्रो हुने थियो भन्ने गुनासो वा सुभाबको निमित्त ठाउँ दिँदैन । विसङ्गति प्रमुख प्रतिपाद्य भएको प्रस्ट हुन्छ तर पनि भन्न कर लाग्छ- “दिक्काल लेख्ने” दावा गर्ने लेखकले एउटा दुर्बल मानसिकताको लखतरान यात्रामै आफ्नो दिक्काल सीमित राख्नु नपर्ने । ठूलाघरे जिम्बाल र भुप्रेकामी दुई मानवीय र जुम्रे कान्छो हैन बिरामी र सुई लिने वेश्या मै ‘दिक्काल’लाई साँघुर्‍याउनु नपर्ने । साबिती यथार्थवादीमा मात्र सीमित नराखेर अति यथार्थवादी पनि छ तर यहाँ यति भन्न सकिन्छ इतिवृत्तात्मक, संवादात्मक, कथात्मक र काव्यात्मक विभिन्न रूपमा छुँदै बहाइएको लेखन प्रवाह रोचक र प्रभावकारी छ । छरितो, धारिलो र भर्रोपनाले लेखकलाई अभिव्यक्त सामथ्यमा राम्रो जस दिन सक्छन् ।

दौलतविक्रम विष्टले साबिती (२०६५) मा साबिती यन्त्रणाका स्थितिको प्रखर उद्घाटन शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा वस्तुस्थितिप्रति आइरहेको गहिरो नैराश्य तथा जडताबाट पीडित हुँदै गएको त्यो मध्यम वर्गीय पिँढी, जसको आर्थिक भित्ता ढल्दैछ, नैतिक मूल्य भस्किँदै गइरहेको छ । त्यही नै स्थिति बोधको प्रतिक्रियाका आवाजहरू नै साबिती हो भन्ने मत प्रस्तुत गरेका छन् ।

भवानी घिमिरेले साबिती (२०६५) मा साबिती र युगबोध शीर्षकको लेखमा साबितीको दर्शन अस्तित्ववाद हो, जसले व्यक्ति महत्तालाई सर्वोपरि ठान्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गर्दै दार्शनिक कमजोरी हुँदाहुँदै पनि उपन्यास युगबोधले अनुप्राणित छ भनेका छन् । विचारको सन्दर्भमा साहित्यलाई दर्शनबाट छुट्याउन सकिन्न । कुनै पनि कृतिमा “युगबोध” कति छ भन्ने कुराको प्रमुख निर्णायक हो- यस कृतिमा परिलक्षित हुने दार्शनिक आधार । दार्शनिक आधार जति वैज्ञानिक, समाजसापेक्ष र प्रगतिशील हुन्छ त्यति मात्रामा त्यस त्यस

कृतिमा युगबोध समाविष्ट भएको हुन्छ । अझ, त्यसमा युगबोध मात्र नभएर जीवनबोध पनि समाहित हुन्छ भन्नु अत्युक्ति नहोला । वर्तमान सामन्ती समाजमा एउटा मध्यवर्गीय युवकको व्यथा, विद्रोह र विलौनामा पनि “युगबोध” हुँदै हुन्न भन्न सकिँदैन तर उपन्यास पात्रको “मृत्युबोध” र पलायनबोधले गर्दा यसमा युगबोधको अगुवा “जीवनबोध” भने निमित्तयान्न छ । साबिती बयानमा कैयौं प्रसङ्ग कथोपकथन र घटना वर्णनका समाज र व्यवस्था माथि नै मर्मभेदी प्रहार गरेको छ र कुनै कुनै प्रसङ्गमा एउटा सुखी समृद्ध समाजको परिकल्पना गरेको पनि आभास पाइन्छ । “जो नहुनुपर्ने हो त्यो अगुवा छ”, “थुक्क ती कुराहरू मागी हिँडे, जुन मैले खोसेर लिनु पर्ने हो”, “म भन्छु युद्धभन्दा ठूलो अपराध अर्को छैन”, “स्वमीभक्त कुकुरहरू मलाई मूलबाटोमा उभिएर विलौना गर्न दिँदैनन् जस्ता अभिव्यक्तिबाट के थाहा पाइन्छ भने दार्शनिक कमजोरी हुँदाहुँदै पनि उपन्यास युगबोधले अनुप्राणित छ । शोषण, दोहन र दरिद्रता अनि चाकरी चकचकीको अति सुन्दर प्रस्तुतीकरण भएको छ उपन्यासमा । उपन्यासकारको पङ्क्ति-पङ्क्तिमा चियाउँदा मीठो भाषाशैली र कुरालाई भित्रैसम्म पुऱ्याउन जगदीशको लेखनी सशक्त हुँदै गएको अनुभव भवानी घिमिरेले गर्दछन् । उनका अनुसार लेखक जगदीश आफूभित्र इमान्दार लेखक हुर्काउँदै छन् ।

आनन्ददेव भट्टले साबिती (२०६५) मा *साबितीका सन्दर्भमा* शीर्षकको लेखमा साबिती उपन्यास चेतनप्रवाहशैलीमा लेखिएको शुद्ध बौलाहाको प्रलाप हो भन्दै उपन्यासले यथार्थको आधार भेट्टाउन नसकेको टिप्पणी गरेका छन् । यसमा गद्यदेखि पद्यसम्मको यस्तो सम्मिश्रण छ जो साधारणतया प्रत्येक मानव मनमा खेल्छ । नायकको जीवनको वर्णन भन्न त एउटा लेखकको अनुभव भनिएको छ तर वास्तवमा यसलाई यो डायरीको टिपोट पनि भनिदिए हुन्छ, जसलाई विशेष एउटा प्लटभित्र हाल्ने चेष्टा गरी सरासर कल्पनाशील अभिव्यक्तिको रूपमा लेख्दा हुन्छ । एउटा सामाजिक चेतना पाएको कल्पनाशील, भावुक, विचारप्रधान चरित्रले जसरी दर्शनदेखि यौन व्यवहारसम्म कुनै कुरा पनि नछोडी अनुभव गरिरहेको हुन्छ त्यस्तै यस उपन्यासको नायक नेपालको वर्तमान सामाजिक जीवनका अनेक पृष्ठहरू पल्टाउँदै जान्छ र भारतको रेल स्टेशन र रेलको अनुभव समेत सुनाउँदै आफ्नो मनको आगो ओकलेर थोरै शान्ति लिन्छ । के गर्नुपर्छ र कस्तो समाज बनाउनु पर्छ भन्ने कुरामा नायक स्पष्ट हुँदाहुँदै उ आफ्नै कमजोरीले सो गर्न असमर्थ हुन्छ र त्यसैको पश्चात्तापमा आत्मआलोचनाको रन्को पोच्छ । ऊ परम्परा र सामाजिकता, न्याय, कानून, पैसा, युद्ध, तानातान र धोका आदि सबैबाट एकदम टाढा भई केवल आत्मिक भौतिकवादीले भै अस्तित्वको संरक्षण गरिरहेको हुन्छ र जीवन अन्तमा शून्यमय भएकोले यसमा सङ्घर्षको बाटोमा लागेर होइन उपेक्षा र

उदाङ्गो पार्ने बाटोमा लागेर उसले चित्त बुझाएको हुन्छ । यसरी यस साबिती उपन्यासमा प्रत्येक क्षेत्रको अनुभवलाई व्यक्त गर्ने शैली आकर्षक र प्रभावकारी हुँदाहुँदै यो उपन्यास एउटा अन्वय र भूमरीको निस्क्रियता र पागलपनको चित्रहरू यथार्थमा प्रस्तुत गर्दागर्दै त्यसको आधार नपत्याउँदो लाग्दो भइ यसको देन त्यो इमिटेसनको जस्तो भयो जसलाई पहिलो दर्जाको हीरा भनी बेचिएको हुन्छ । यो हाम्रो वर्तमान समाजको कल्पनाशील तस्वीर अवश्य होला तर यसले यथार्थको आधार भेटाउन सकेको छैन । यो नायक कसरी यस्तो जीवन बिताउन बाध्य भयो र उसले भोगेको जीवन कसरी संवेदनशील छ सो यस उपन्यासको वर्णनबाट कतै पनि प्रस्ट हुँदैन । सद्दे पात्रको मुखबाट यो साबिती भनाउँदा लेखकलाई आपत आइपर्ने सम्भावनाले लेखकको यो शैली रचेको हुन सक्छ, तापनि यो वर्णन शुद्ध बौलाहाको प्रलाप सिवाय केही ठान्न सकिन्न । आनन्ददेव भट्टका अनुसार लेखक जबसम्म नेपालको सामाजिक अध्ययनबारे स्पष्ट हुनुहुन्छ तबसम्म उहाँको दृष्टिले यस्तो चटके कुराको बयान गर्ने बाहेक अरू कुरा हुन सक्दैन । नेपालको काठमाडौँको शहरीया जीवन बिताई अर्थ र उद्देश्य बेगर जीवनलाई भोग्ने लालसाले गर्दा एउटा सहरीया जीवन बिताई अर्थ र उद्देश्य बेगर जीवनलाई भोग्ने लालसाले गर्दा एउटा सहरीया चेतनशील भनाउँदो भौँजी मान्छेलाई जस्तो विचार आउन सक्छ, त्यसैले प्रतिनिधित्व यस उपन्यासको नायकले गर्छ । तसर्थ यो नेपाली चेतनाको मापदण्ड नभै त्यसका नाममा त्यही चेतनालाई अल्मल्याउन थपिएको आकर्षक माकुरे जालो अवश्य हो भन्दै भट्टले यसलाई धनी वर्गले गरीब वर्गमाथि राख्ने कुचेष्टाको रूपमा लिएका छन् ।

यादव खरेलले साबिती (२०६५) मा साबिती बारे रचना पत्रिकामा उपन्यासमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म उत्कृष्ट काव्यको नमुना छ, भन्दै यसमा केही कमजोरी नभए यो नेपालीमा अहिलेसम्म लेखिएका उपन्यासहरूमा सर्वश्रेष्ठ भन्न सकिने विचार व्यक्त गरेका छन् । यो बम हो, जुन हाम्रा प्रत्येक स्थापित मान्यता, मूल्य, संस्था र आदर्शमा फुट्छ, जुन निःसन्देह साह्रै ठूलो कुरा हो । त्यस विद्रोहको निमित्त आवश्यक वैचारिक सुदृढता नहुनु उपन्यासको कमजोर पक्ष हो, तर निश्चय नै बहुलाको बर्ब्याई होइन । एउटा प्रतिबद्ध लेखकको गहन कृतिलाई बहुलाको प्रलापसँग दाँज्न सकिन्न । उपन्यासमा काव्यिक भाषा छ तत्कालीन राजनैतिक परिवेशमा पनि त्यस अवस्थाको विरोध गर्दै चेतन प्रवाहशैलीमा लेखिएको यो उपन्यास आफैँमा महत्वपूर्ण स्थान राख्न सफल भएको छ ।

किशोर नेपालले साबिती (२०६५) मा साबिती बारे रचना पत्रिकामा प्रकाशित लेखमा उपन्यासको नायकको कथा आजका कैयौँ युवाहरूको कथा भएको टिप्पणी गरेका छन् । उनले

नेपाली समाजको सबभन्दा विसङ्गत पात्र (अभ्र जाति, वर्ग) को कथा हो । **साबिती** अर्थात् स्वीकृति- पापहरूको विमुखताहरूको व्यवस्था (सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक) को कुचेष्टा र तज्जनित विकृतिको । एकातिर आफ्नो कल्पनाको स्थितिको खोजमा, हामी रातदिन लगेका छौं, अर्कोतिर भागेका छौं । **साबिती** त्यस खोजमा त्यसतर्फ लाग्नुमा र भाग्नुमा सामेल आजका युवाहरूको मर्म र करुणाको **साबिती** हो । **साबिती** आजको प्रत्युत्पन्न मतिप्रति र स्थितिको **साबिती** हो । जगदीशले **साबिती**द्वारा नेपाली साहित्यमा नयाँ, टाठो स्वाद प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस स्वादलाई चाख्न नेपाली साहित्यका पाठकहरू सामर्थ्य राख्ने कुरामा शङ्का प्रकट गरेका छन् । **साबिती**ले पठनीयताको नयाँ कीर्तिमान स्थापित गर्न सक्थ्यो भने नेपाली साहित्य अबौद्धिक र अपरिपक्व हुनबाट बच्नेछ भन्दै किशोर नेपालले हामी नेपालीहरू **साबिती**का नायक जस्तै हुन्, विकृति विसङ्गतिप्रति विद्रोह **साबिती**को नायकले जस्तै गर्नुपर्ने आफ्नो विचारबाट व्यक्त गरेका छन् ।

शैलेन्द्र साकारले **साबिती** (२०६५) मा *जीवन्त र आक्रामक साबिती* शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा **साबिती** उपन्यासको नायक अराजकतावादी सिद्धान्तबाट नजिक छ, भन्दै प्रस्तुतीकरण र नौलो पारा, सही ठाउँमा व्यङ्ग्य गर्न सक्ने सहजताले गर्दा नेपालका आजसम्म प्रकाशित उपन्यासलाई यसले उछिनेको भनी चर्चा गरेका छन् । यो बाध्यता विरुद्ध आफ्ना आक्रोशहरूका साथ **साबिती**को नायक मृत्युशरूयामा छ यद्यपि उसको आक्रोशको सार्थकता देखिँदैन, ऊ सङ्घर्ष गर्दैन- पलायन गर्छ तर भुक्दैन । आजको मान्छेको नियतिलाई इमान्दारीका साथ व्यक्त गर्ने नायक जुन कन्फेशन गर्छ त्यो हाम्रो जस्तो अर्ध-पूँजीवादी, अर्धसामन्ती देशका इमान्दार युवाहरूको साँचो कथा हो । उपन्यासले कसैलाई ढाँट्दैन, आफ्नो महत्ता थोपर्दैन । उ रामचन्द्र होइन (यद्यपि सत्यको खोजी गर्न उ चाहन्छ) कृष्ण पनि होइन (यद्यपि सम्पूर्ण वेश्याहरूसँग सुत्न मन पराउँछ) न हिटलर नै हो (यद्यपि सम्पूर्ण मान्छेसँग घृणा गर्छ) र सबै हो आजको खलनायक- आजको युगको कथा भन्ने लघुनायक । देशको व्यवस्थाले राजनीतिक र सत्ताले पिल्सिएको त्यो नायक अराजकतावादी सिद्धान्तबाट नजिक छ । अराजकता आजको दर्शन र साँचो अर्थमा सम्पूर्ण सत्ताधारीहरूले विरोध गर्ने तर सम्पूर्ण अनास्थावादी, मोहभङ्ग जनताको जिउने आधार भएको त्यो दर्शन नै एउटा मात्र उसको साथी रहेको प्रतीत हुन्छ । यसरी उ सत्यको नजीक छ । नायक जसको कुनै नाम छैन उमेर छैन, बाहुन भएकोले बाहुनसँग घृणा गर्छ भनेकोले बाहुन भन्ने थाहा हुन्छ- देश छैन, नेपाली भएकोले नेपालीसँग घिन मान्छु भनेकोले नेपाली भन्ने थाहा हुन्छ तर त्यो अरू नेपाली सरह छैन- युवा छ, बौद्धिकता छ तर विश्वविद्यालयका प्राध्यापकभैँ बौद्धिक पनि उ छैन किनभने उ तिनीहरूभैँ स्वास्ति सलाम गर्दैन, स्तुति गरेर बाँच्दैन, कसैलाई जन्मको आधारमा ठूलो

मान्दैन, ऊ बरु टुक्रन्छ । यो उपन्यास लेखेर जगदीशले नेपाली बुद्धिजीविहरूको अगाडि सोचको लागि केही सिङ्गा प्रश्नहरू उठाएका छन्, त्यो नै यो उपन्यासको सार्थकता हो । प्रस्तुतिकरणको नौलापारा र सही ठाउँमा सही व्यङ्ग्य गर्न सक्ने सहजताले गर्दा नै नेपालमा आजसम्म प्रकाशित सम्पूर्ण उपन्यासलाई यसले उछिनेको कुरा साकारले भनेका छन् । लिलामको जगदीश गाउँबाट सहर फर्केको छ । सहर आएर उसले यो व्यवस्थाको विकृति भोगेको छ, देखेको छ र आफूजस्ता सुविधाजीवि मध्यमवर्गलाई अझ च्यातिनुपर्छ, भाँचिनुपर्छ, टुक्रिनुपर्छ भन्ने स्वीकारोक्ति गर्छ । जुन कानुनले उसलाई लाटो बनाएको छ, जुन नीति नियमले उसलाई पङ्गु बनाएको छ, जुन धारणा, मान्यता, विश्वास र आस्थाले उसलाई निरर्थक बनाएको छ, त्यसलाई उसले जडमा गएर समातेको छ । जहाँ तहाँ भ्रष्टाचार छ जहाँ तहाँ अनाचार र अत्याचार छ त्यसलाई उसले देखेको छ, भोगेको छ । तिनै भोगेका कुराहरूलाई व्यक्त गर्ने साहस छ उपन्यासमा । आफ्ना अनुभूतिहरूको सँगालोभैँ लाग्ने प्रस्तुत आत्मकथा टाइपको उपन्यासभित्र जगदीश आफू स्वयं कति उत्रेको छ र त्यसैले उपन्यास यत्तिको जीवन्त, सशक्त र आक्रान्त बन्न सकेको कुरा छ भन्दै शैलेन्द्र साकारले यस साबिती उपन्यास आजको युगको जटिलता, विसङ्गति र मुखुण्डोलाई प्रस्ट पार्न व्यङ्ग्यात्मक शैली सर्वोत्कृष्ट मान्नु पर्छ र उपन्यासले त्यही शैलीलाई हतियार बनाएको छ भनिएको छ ।

यसरी उल्लिखित सामान्य टीकाटिप्पणीबाहेक साबिती उपन्यासको औपन्यासिक तपक्का आधारमा व्यापक अध्ययन विश्लेषण भएको छैन । यसै अभाव पूर्तिका उद्देश्यले यस साबिती उपन्यासको विस्तृत कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्व

उपन्यासकार जगदीश घिमिरेको सिङ्गो उपन्यासकार व्यक्तित्वलाई सम्झँदा उनको उपन्यासकार व्यक्तित्वले प्राप्त उपन्यासकारिता र सिर्जनात्मक प्राप्ति आज अध्ययनको एउटा महत्वपूर्ण विषय नै बन्न पुगको छ । २०३२ सालमा प्रकाशित साबिती उपन्यासमा तत्कालीन अवस्थाको चित्रण गरिएको छ, विकृति, विसङ्गति, कुप्रथा, भ्रष्टाचार, यौनदुराचार आदिको चित्रण गरिएको छ । उनको यस उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न पत्रपत्रिका र पुस्तकमा सामान्य चर्चा परिचर्चा गरे तापनि यस सिङ्गो कृतिको अध्ययन विश्लेषण नभएकाले विस्तृत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गर्नु स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ । उपन्यासकार घिमिरेको लेखनप्रति रुचि राख्ने विद्यार्थी, शिक्षक, समालोचक तथा जोसुकै स्वतन्त्र अध्येताहरूका लागि जानकारी र सहयोग पुऱ्याउन प्रस्तुत शोधकार्य उपयोगी महत्वपूर्ण हुने भएकाले यो अध्ययन महत्वपूर्ण छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा साबिती (२०३२) जस्तो सफलतम उपन्यास रचना गरेर आफ्नो उपन्यासकारिताको प्रभाव छाडेका घिमिरेको साबिती उपन्यासको मात्र औपन्यासिक तत्वको आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै यस शोधकार्यको सीमाङ्कन हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनमा मूलतः पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न विद्वान्हरूका लेख, पुस्तक, पत्रपत्रिका, विचार आदिलाई पनि सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

औपन्यासिक तत्वका आधारमा साहित्यकार घिमिरेको व्यक्तित्व कृतित्वको अध्ययन गर्ने क्रममा आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक, विवरणात्मक, परिचयात्मक तथा व्याख्यात्मक विधि अपनाइएको छ । उनको व्यक्तित्वका विभिन्न आयामहरू तथा कृति विश्लेषणका निम्ति समालोचनाका सामान्य विधिहरूलाई अङ्गालिएको छ । यसै क्रममा कृति विश्लेषणका निम्ति औपन्यासिक तत्वलाई आधार मानिएको छ । जसअनुसार शीर्षक संरचना, विषयवस्तु, भाषाशैली, जीवनदृष्टि, दृष्टिबिन्दु, विम्ब र प्रतीकलाई मूल आधारको रूपमा लिएर विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा छ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार परिच्छेदहरूलाई शीर्षक उपशीर्षकमा समेत विभाजन गरिएको छ । शोधपत्रको रूपरेखा यसप्रकार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

यो परिच्छेद शोध परिचयका रूपमा रहेको छ । यस अन्तर्गत विषय परिचय, समस्या कथन, शोध कार्यको उद्देश्य, शोधको औचित्य र महत्व, शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा, पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा, सामग्री सङ्कलन विधि, शोध विश्लेषण विधि र शोधपत्रको रूपरेखा उपशीर्षक रहेका छन् ।

दोस्रो परिच्छेद : जगदीश घिमिरेको औपन्यासिक रचनाधर्मिता

यसअन्तर्गत साहित्यकार जगदीश घिमिरेको नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा उनले अँगालेको औपन्यासिक क्षेत्रबाट सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव एवम् सामाजिक कुण्ठा, यातना एवम् गरीबीले भोग्नुपरेको अवस्थालाई मूलरूपमा औपन्यासिक रचनाधर्मितामा समेटिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद : आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा साबिती उपन्यास

यस भागमा नेपाली उपन्यासमा साबिती उपन्यासको योगदान एक मूल्यमान्यता एवम् यस उपन्यासबाट नेपाली उपन्यासमा रहेको योगदानलाई मूलरूपमा लिइएको छ ।

चौथो परिच्छेद : औपन्यासिक तपक्का आधारमा साबिती उपन्यासको विश्लेषण

यस खण्डमा साबिती उपन्यासले औपन्यासिक तपक्कालाई मूलरूपमा अँगालेको छ छैन एवम् परिवेश, पात्र, भाषाशैली, दृष्टिबिन्दु, पात्रविधान, सामाजिक, आर्थिक एवम् सांस्कृतिक रूपमा औपन्यासिक तपक्का आधारमा यसको विश्लेषण गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद : साबिती उपन्यासको प्रवृत्तिगत विश्लेषण

यस खण्डमा मूलरूपमा साबिती उपन्यासको प्रवृत्तिको आधारमा व्याख्या एवम् विश्लेषण गर्दा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, गरिबी पात्र विधान, भाषाशैली, तत्कालिन राजनैतिक अवस्था आदि आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद : उपसंहार

यसअन्तर्गत प्रत्येक परिच्छेदको निष्कर्ष दिइनुको साथै समग्र शोध निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी साबिती उपन्यासको अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्दा आवश्यक विषयवस्तुको जानकारी गराइने छ ।

यसप्रकार शोधकार्यका बाह्य अङ्गका रूपमा पूर्वभागका साथै अन्त्य भागका रूपमा परिशिष्ट र सन्दर्भसामग्रीसूची समावेश गरी सर्वाङ्गपूर्ण शोधपत्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद : दुई

जगदीश घिमिरेको साहित्यिक रचनाधर्मिता

२.१ विषयप्रवेश

उपन्यासकार जगदीश घिमिरेले नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । उनले आधुनिक नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, निबन्ध, संस्मरण, आत्मालाप लगायत राजनीतिक टिप्पणी र समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । उनको विशिष्टता भने आधुनिक नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ । वि. सं. २०२३ सालमा गोरखापत्र पत्रिकामा 'आमाको धोको' शीर्षकको कथा प्रकाशन गरेर औपचारिक रूपमा उनी साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् ।^१ उपन्यासको क्षेत्रमा उनी २०२७ सालमा लिलाम उपन्यास लेखेर प्रवेश गरेको देखिन्छ । हालसम्म उनका दुईवटा उपन्यासहरू लिलाम (२०२७) र साबिती (२०३२) प्रकाशित छन् । उपन्यासबाहेक अन्य विधामा पनि उनको कलम रामैसँग चलेको कुरा उनका अन्य प्रकाशित कृतिहरूबाट पुष्टि हुन्छ । उनका हालसम्म प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू यसप्रकार रहेका छन् :

लिलाम (२०२७) उपन्यास

जगदीशका कथाहरू (२०२७) कथासङ्ग्रह

साबिती (२०३२) उपन्यास

केही कथा, कविता, संस्मरण (२०३४)

सन्तान (२०३४) नाटक

अन्तर्मनको यात्रा (२०६४) आत्मालाप

अग्निसूत्र (२०६५) रोजा कवितासङ्ग्रह

चेतना भया (२०६५) रोजा राजनीतिक टिप्पणीहरू

बर्दी (२०६६) रोजा कथासङ्ग्रह

स्थान, काल, पात्र (२०६६) संस्मरण, निबन्ध र अन्तर्वार्ता

^१ जगदीश घिमिरे, बर्दी (रामेछाप : जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६६), भूमिका ।

उल्लिखित कृतिहरूबाट उनलाई नेपाली साहित्यका बहुमुखी व्यक्तित्वका रूपमा लिन सकिन्छ । उनमा यी दुई उपन्यासको विशिष्टताका कारणले औपन्यासिक व्यक्तित्व उच्च रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

२.२ जगदीश घिमिरेको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.२.१ जन्म र बाल्यकाल

जगदीश घिमिरेको जन्म वि. सं. २००२ साल चैत २८ गते बुधवारका दिन रामेछाप जिल्लाको मन्थली भन्ने ठाउँमा भएको हो ।¹⁰ उच्च मध्यम वर्गीय ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएका घिमिरेलाई बाल्यावस्थामा कुनै आर्थिक सङ्कट परेको देखिँदैन । उनका पिता इन्द्रप्रसाद घिमिरे जलेश्वर अपिलका न्यायाधीश थिए । पिताको जागिरको सिलसिलामा घिमिरे र उनका भाइ बहिनी पनि जलेश्वर गएका थिए ।¹¹ उनी १२ वर्षको हुँदा टाइडफाइड ज्वरो लागेर सिकिस्त बिरामी भएवाहेक अन्य कुनै गम्भीर रोग लागेको पाइँदैन । उच्च मध्यम वर्गीय र पिता जागिरे भएको परिवारमा जन्मिएका घिमिरेको बालककाल सुखमय रहेको देखिन्छ । आर्थिक हिसाबले सम्पन्न र पिताको विभिन्न ठाउँको जागिरको कारणले गर्दा उनले बाल्यकालमा नै विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गर्ने सुवर्ण अवसर प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

२.२.२ शिक्षा

जगदीश घिमिरेको चूडाकर्म वि. सं. २००७ साल श्रीपञ्चमीका दिन पिता इन्द्रप्रसादबाट आफ्नै घरमा भएको थियो । पिता इन्द्रप्रसादले आफ्ना सन्तानहरूका लागि घरमै पढ्ने राम्रो वातावरण मिलाएका थिए ।¹² उनका पिता न्यायाधीश भएकोले उनी पनि पिताको कर्मक्षेत्र जलेश्वरमा गए पछि सल्यान नेपालगंज हुँदै काठमाडौँको पद्मोदय स्कुलबाट एस.एल.सी.शिक्षा आर्जन गरेका हुन् । उनलाई विज्ञान विषयमा उत्तिसारो रुचि नभएकाले त्यसलाई बीचैमा छाडेर साहित्य सिर्जना गर्न थालेका हुन् । त्यसपछि भारतको डी. बी. कलेज पटनाबाट कला विषयमा १९६७ मा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह र सन् १९६९ मा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका हुन् । सन् १९७२ मा उनले समाजशास्त्र विषयमा कोलम्बोप्लान अन्तर्गत भारतको पटना विश्वविद्यालयबाट स्नाकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ ।¹³ उनले औपचारिक

¹⁰ शोध नायकसंगको मौखिक अन्तर्वार्ता अनुसार ।

¹¹ जगदीश घिमिरे, अन्तर्मनको यात्रा, एघारौँ संस्करण २०६७) पृ. २० ।

¹² जगदीश घिमिरे, अन्तर्मनको यात्रा, एघारौँ संशोधन २०६७ पृ. २० ।

¹³ वैकुण्ठप्रसाद पौडेल, पूर्ववत् पृ. १० ।

शिक्षा संगसंगै स्व-अध्ययन पनि प्रशस्त मात्रामा गरेका छन् । उनका स्व-अध्ययनका प्रेरणाका स्रोत भारतीय मिथिला क्षेत्रका धीरेन्द्र हुन् ।¹⁴ स्वअध्ययनले गर्दा उनको साहित्यमा तार्किकता, बौद्धिकता र दर्शन जस्ता कुरामा विकास भएको पाइन्छ । अध्ययन र लेखन कार्यमा रुचि भएका घिमिरेले फुर्सदको समयलाई सृजनामा लगाउने गरेका छन् ।

२.२.३ पारिवारिक जीवन र आर्थिक अवस्था

जगदीश घिमिरे उच्च मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेका हुन् । उनले विभिन्न सङ्घ-संस्थामा आफैले जागिर समेत गरेको पाइन्छ । उनी पेसाका रूपमा नेपाल परिवार नियोजन सङ्घका कार्यक्रम अधिकृत, इन्टरनेसनल प्लान्ड प्यारेन्टहुड फेड्रेसन लगायत विभिन्न एन्.जी.ओ र आइ.एन्.जी.ओ हरूमा संलग्न रहेका थिए । त्यसै गरी सि.आर.एस. प्रोजेक्ट वर्ल्ड नेभर्सनबाट दक्षिण एसिया प्रतिनिधि तथा जाँचबुझ केन्द्र आदि सङ्घ-संस्थामा संलग्न रहेकाले उनको आर्थिक अवस्था मजबुत देखिन्छ । वि.सं. २०३१ साल वैशाख २६ गते विराटनगर निवासी दुर्गा आचार्यका साथ उनको विवाह सम्पन्न भएको थियो । उनीहरूका दुई सन्तान हिमाल र जुनू छन् । समग्रमा उनको पारिवारिक जीवनमा कुनै किसिमको सङ्कट बेहोर्नु परेको देखिँदैन ।

२.२.४ स्वास्थ्य अवस्था

बाल्यकाल र वयस्ककालमा सामान्यतया स्वस्थ देखिएका घिमिरेको स्वास्थ्य अवस्था किशोरावस्थासम्म पनि राम्रो पाइन्छ ।¹⁵ वि. सं. २०४४ सालमा उनलाई पित्तथैलीमा पत्थरी परेर शल्यक्रिया गर्नु परेको थियो ।¹⁶ वि. सं. २०६२ सालदेखि मल्टिपल माइलोमा नामक रक्त क्यान्सरबाट पीडित भएका घिमिरेले आजसम्म पनि दृढ र उच्च मनोबलका कारण साहित्य सिर्जना र कृति प्रकाशनमा निरन्तर लागि रहेका छन् ।

२.२.५ भ्रमण तथा सम्मान र पुरस्कार

साहित्यकार जगदीश घिमिरेले नेपालका अधिकांश जिल्लाहरूको भ्रमण गर्नुका साथै अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको भ्रमण पनि प्रशस्त मात्रामा गरेको पाइन्छ । आफ्ना पिताको जागिरको

¹⁴ जगदीश घिमिरे, अन्तर्मनको यात्रा, एघारौँ संशोधन २०६७, पृ ३९ ।

¹⁵ वैकुण्ठ प्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

¹⁶ जगदीश घिमिरे, *मनको वह सबैलाई कह*, आत्मालाप जनमत २०६६ पृ. ३ ।

सिलसिलामा बाल्यकालदेखि नेपालका विभिन्न स्थानहरूमध्ये जलेश्वर, सल्यान, नेपालगञ्जसम्म पुगेका घिमिरेको अध्ययन पनि व्यवस्थित देखिदैन । अध्ययनको क्रममा भारतका विभिन्न ठाँउको भ्रमण गर्नुका साथै नेपाल परिवार नियोजन सङ्घमा जागिरे हुँदा त्यहीँबाट छात्रवृत्ति पाएर बेलायतमा अध्ययन गर्न पुगेका हुन् ।¹⁷

घिमिरेले अध्ययन बाहेक जागिरका सिलसिलामा पनि बेलायत, लन्डन, अमेरिका, क्यानडा, फ्रान्स, फिलिपिन्स, चीन, थाइल्यान्ड आदि विश्वका प्रमुख राष्ट्रहरूको भ्रमण गरेको पाइन्छ । उनी बेलायतमा केही समयसम्म बसोबास गरेका थिए ।

घिमिरेले आधुनिक नेपाली कथाका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान तथा उत्कृष्ट कथाको सिर्जना गरे बापत वि.सं. २०४४ सालमा 'गुरुप्रसाद मैनाली कथा पुरस्कार' प्राप्त गरेका छन् । सामाजिक क्षेत्रमा उल्लेख्य कार्य गरेकाले उनलाई 'सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद्' बाट २०४५ सालको 'रनिङ्ग शिल्ड' प्राप्त गर्नुका साथै सामुदायिक समन्वयन समिति अन्तर्गत तामाकोशी सेवा समितिलाई उक्त शिल्ड प्रदान गरेका छन् । त्यसै गरी एड्भर्टाईजिड च्याम्पियनका विशिष्ट पुरस्कार संयुक्त रूपमा सन् १९८० मा प्राप्त गरेका थिए ।¹⁸ वि. सं. २०६३ सालमा अन्तराष्ट्रिय सम्मान तथा पुरस्कार ता.से.स. लाई दिलाउन सफल भएका छन् । उनको अन्तर्मनको यात्राले 'उत्तम शान्ति पुरस्कार र मदन पुरस्कार' (२०६४) प्राप्त गरेको छ । यसैगरी 'राष्ट्रिय कलाश्री सम्मान' (२०६५) र 'रामेछाप जिल्ला उत्कृष्ट पुरस्कार' (२०६५ तिर) प्राप्त गरेको पाइन्छ ।

२.३ जगदीश घिमिरेको व्यक्तित्वका विविध पक्षहरू

जगदीश घिमिरे नेपाली साहित्यका बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । नेपाली साहित्यमा लामो समयदेखि निरन्तर सेवा गर्दै आएका घिमिरेको व्यक्तित्वलाई साहित्यिक र साहित्येतर गरी दुई रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

२.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यको इतिहासमा वि.सं. २०११ सालदेखि साहित्यकारका रूपमा उदाएका घिमिरेले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, निबन्ध तथा आत्मसंस्मरण

¹⁷ वैकुण्ठप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १० ।

¹⁸ शिवप्रसाद गौतम, जगदीश घिमिरेका उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण, (काठमाडौं : अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली विभाग, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, २०६५) पृ. २२ ।

आदि विधाहरूमा कलम चलाएको पाइन्छ । घिमिरेका अहिलेसम्म प्राप्त पुस्तकाकार र फुटकर रचनाहरूको आधारमा साहित्यिक व्यक्तित्वलाई अध्ययन गर्ने आधार निम्न अनुसार छन् :

२.३.१.१ कथाकार व्यक्तित्व

वि. सं. २०२३ सालको गोरखापत्रमा 'आमाको धोको' शीर्षकको कथा प्रकाशित गरेर घिमिरेले आधुनिक नेपाली कथामा प्रवेश गरेका हुन् । उनी नवयुगका कथाकारका रूपमा परिचित भएका छन् ।¹⁹ वि. सं. २०२० सालदेखि हालसम्म नेपाली साहित्यमा निरन्तर सेवा गर्दै आएका घिमिरेका हालसम्म प्रशस्त कथासङ्ग्रहहरू र फुटकर रचनाहरू समेत प्रकाशित भइसकेका छन् । उनका प्रकाशित कथासङ्ग्रहहरू मा **जगदीशका कथाहरू** (२०२७), **केही कथा, कविता, संस्मरण** (२०३४) र **बर्दी** (२०६६) आदि हुन् । कथाको रचना गर्दा त्यसमा विविध विषय क्षेत्रप्रतिको आग्रह र प्रवृत्तिगत बहुलताको अपेक्षा राख्ने घिमिरे प्रयोगवादी कथाकार हुन् ।²⁰ घिमिरेका कथाहरूको अध्ययन गर्दा भाषाशैली र प्रस्तुतिमा नवीनता पाउन सकिन्छ ।

२.३.१.२ उपन्यासकार व्यक्तित्व

जगदीश घिमिरेको साहित्य सिर्जनालाई हेर्दा उनी उपन्यासकार व्यक्तित्वका रूपमा समेत परिचित छन् । उनलाई उपन्यासकारका रूपमा चिनाउने प्रथम औपन्यासिक कृति **लिलाम** (२०२७) हो । **लिलाम** घिमिरेको पहिलो प्रकाशित कृति हो । यो उपन्यास २०२४ सालतिर लेखिएको र रत्नपुस्तक भण्डारबाट वि.सं. २०२७ सालमा मात्र प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनका प्रकाशित उपन्यासहरू **लिलाम** (२०२७) र **साबिती** (२०६२) हुन् । घिमिरेका सङ्ख्यात्मक रूपमा जम्मा दुईवटा उपन्यास प्रकाशित भएका छन् । उनको पहिलो उपन्यास **लिलाम** आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराअन्तर्गत पर्दछ ।²¹ यसै गरी उनको दोस्रो उपन्यास **साबिती** प्रयोगवादी धाराअन्तर्गत पर्दछ ।²² घिमिरेका यी दुवै औपन्यासिक कृतिमा कल्पनाको न्यूनता पाइन्छ ।

२.३.१.३ कवि व्यक्तित्व

घिमिरेको प्रथम पुस्तकाकार कृति उपन्यास र फुटकर रचना कथा भए पनि रचनाका दृष्टिले उनको कविता विधा नै साहित्य सिर्जनाको सुरुवात बिन्दु हो । घिमिरेले नेपाली

¹⁹ दयाराम श्रेष्ठ, **पच्चीस वर्षका नेपाली कथाहरू** तेस्रो संस्करण, (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०३९), पृ. २४ ।

²⁰ देवीप्रसाद गौतम, **नेपाली कथा**, (काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५४), पृ. ५१ ।

²¹ राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, दो. सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन २०६४), पृ. १९० ।

²² कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, दो. सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन २०५६), पृ. १५४ ।

कविता साहित्यका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका कविता अध्ययन गरेका र छन्दोहार पढेका हुँदा उनको पहिलो कविता 'हो' शीर्षकको कविता (२०२२) हो । उनले यस कवितालाई शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखेका छन् ।²³ उनका अन्य कविताहरू गद्यलयमा लेखिएका छन् । उनले वि. सं. २०२२ सालमा चितवनको रामपुरमा आयोजित देशव्यापी साहित्य सेमिनारमा धनुषा जिल्लाका प्रतिनिधि भएर उक्त कविता वाचन गर्ने अवसर प्राप्त गरेका थिए ।²⁴ तत्कालीन नेपाली जनजीवनका मानवीय समस्या, जटिलता, विशृङ्खलित मानव जगतको हास आदि समस्यामा केन्द्रित उनका कविता सङ्ग्रहहरू **केही कथा, कविता, संस्मरण** (२०३४) र **अग्निसूत्र** हुन् ।²⁵ जगदीश घिमिरे आवश्यक परे उनी क्रूर वक्र, व्यङ्ग्य, श्लेष नबोल्ने होइनन्, खोज्दै जाँदा यस्तै कैयौं दृष्टान्त भेटिन्छन् तापनि उनी मान्छेका रूपमा सरल स्वतन्त्र उदार निश्छल, निष्कपट र निस्पृह भएर बोल्दछन् । उनको मन, वचन र कर्म यी तीन कुरामै सङ्गति छ ।

२.३.१.४ नाटककार व्यक्तित्व

साहित्यकार जगदीश घिमिरेलाई नाटककार व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाउन सकिन्छ । वि.सं. २०३४ सालमा **सन्तान** नाटक प्रकाशित भएपछि नाटककार व्यक्तिका रूपमा चिनिन पुगेका घिमिरेले हरिभक्त कटुवालको प्रेरणाबाट उक्त नाटक सिर्जना गरेका हुन् ।²⁶ तीन अङ्कमा पूर्ण उक्त नाटक देशभक्तिमा आधारित छ भने सहिद परिवारले भोग्नु परेका दुःख कष्टलाई यसले उद्घाटन गरेको छ । वि.सं. (२०१७-२०३४) सम्मको नेपालको सामाजिक, राजनैतिक विकृति, विसङ्गतिलाई देखाउन उक्त नाटक सफल भएको छ ।

पुस्तकाकार कृतिका रूपमा एक मात्र नाट्यकृति **सन्तान** (२०३४) प्रकाशित गरेका घिमिरेको वि.सं. २०४१ मा **हाइ ! हाइ ! बेलायत** नाटक बी. बी. सी. बाट प्रसारित भएको थियो ।²⁷ यी नाट्यकृति र रेडियो नाटक बाहेक उनका अन्य नाट्यकृति छैनन् ।

२.३.१.५ निबन्धकार व्यक्तित्व

²³ वैकुण्ठप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. २२ ।

²⁴ जगदीश घिमिरे, **अन्तर्मनको यात्रा**, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

²⁵ कपिलमणि शर्मा, **मेरा प्रिय लेखक जगदीश घिमिरे**, टिप्पणी, **जनमत**, अंक १३९, २०६५ ।

¹⁸ कपिलमणि शर्मा, पूर्ववत् पृ. ५२ ।

²⁷ शोध नायकसँगको मौखिक अन्तर्वार्ता अनुसार ।

जगदीश घिमिरे निबन्धकारका रूपमा समेत परिचित छन् । उनको **भरीन** शीर्षकको यात्रा निबन्ध २०२५ सालको **मधुपर्क**मा प्रकाशित भएको पाइन्छ । आफूले विभिन्न अवसरहरूमा गरेको यात्रालाई प्रस्तुत गरेर पाठकलाई पनि सँगैसँगै यात्रा गराउन उनका यात्रा निबन्धहरू सफल भएका छन् । यात्रा निबन्धका स्रष्टा घिमिरेलाई नियत्राकारका रूपमा पनि चिनाउन सकिन्छ । यसै गरी २०३४ सालको **रूपरेखा** पत्रिकामा प्रकाशित 'को बौद्धिक ?' शीर्षकको निबन्ध उनको फुटकर निबन्ध हो । त्यसै गरी उनले संस्मरणात्मक लेख तथा कृतिहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् । वि. सं. २०३४ सालमा **केही कथा, कविता, संस्मरण** नामक कृति प्रकाशित भएको छ भने २०६४ सालमा **अन्तर्मनको यात्रा** संस्मरण प्रकाशित भएको देखिन्छ । करिब बीसको दशकदेखि साहित्यको सेवामा लागेका घिमिरेले कमजोर स्वास्थ्य अवस्थामा पनि उच्च मनोबल र आत्मविश्वासका कारण अस्पतालको शैयामा रहेर पनि साहित्य सिर्जना मार्फत् आफ्ना अनुभव र चिन्तनले खारिएका दार्शनिक निबन्ध, नियत्रा र आत्मसंस्मरण प्रकाशन गरेका छन् ।

२.३.१.६ अनुवादक तथा समालोचक व्यक्तित्व

उपन्यासकार जगदीश घिमिरे अनुवादक तथा समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा समेत उत्तिकै परिचित छन् । उनले विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत् विश्वप्रसिद्ध साहित्यकारहरूका कृतिको नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । हिन्दी र अङ्ग्रेजी भाषामा राम्रो देखल भएका घिमिरेले अनुवाद गरिएका कृतिको हुबहु अनुवाद नगरी भावमा मौलिकता थपेर नेपालीकरण गरेका छन् । उनले 'आधा र सिङ्गा', 'मेरो मृत्यु-धर्म', 'स्वीकारोक्ति र दाहिने हात' लगायतका अङ्ग्रेजी रचनालाई **अभिव्यक्ति** पत्रिका मार्फत नेपालीमा अनुवाद गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी उनको कलम समालोचनाको क्षेत्रमा पनि उत्तिकै खरो रूपमा उत्रिएको छ । २०२५ सालमा **भानु** पत्रिकामा 'द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी प्रमिथियस' शीर्षकको रचनामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **प्रमिथस** महाकाव्यको समालोचनात्मक टिप्पणी गरी उनी यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । यसका साथै उनको 'केही नेपाली उपन्यासहरू र युगबोध' शीर्षकको समालोचनात्मक **रचना रचना** पत्रिकामा २०३४ सालमा प्रकाशित भएको छ ।

२.३.२. साहित्येतर व्यक्तित्व

आधुनिक नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभाका धनी जगदीश घिमिरे साहित्यिक व्यक्तित्वका अतिरिक्त साहित्येतर व्यक्तित्व पनि हुन् । उनको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई विभिन्न शीर्षकमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

२.३.२.१ लेखक व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यका साहित्यिक रचनाहरूभन्दा पृथक् लेख तथा रचनाहरू लेखेर जगदीश घिमिरेले आफूलाई लेखक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराएका छन् । नरहरि आचार्यसँगको सहलेखन रहेको 'नेपाल गैर सरकारी संस्था नीति' शीर्षकको रचना उनको यस प्रकारको रचना हो । त्यसै गरी समाजशास्त्र विषयमा एम्. ए. को शोधपत्र **दार्जिलिङ्गको नेपाली परिवार** (१९६२), "एउटै हरिभक्त कटुवाल पर्याप्त हुन्छ" लगायतका विभिन्न सङ्घ संस्थाका कार्यपत्रहरू पनि लेखका छन् । त्यसै गरी उनको साहित्येतर लेखक व्यक्तित्वलाई चिनाउने अर्को महत्वपूर्ण लेख सोल्भेनित्सिन र नोबेल पुरस्कार, रोचक घिमिरेको एक जीवन्त सन्दर्भग्रन्थ हो । घिमिरेका साहित्येतर लेखहरूमा सूक्ष्म अवलोकन गर्ने पद्धति ज्यादा पाइन्छ । उनले जुन विषयमा लेखेका छन् त्यस विषयमा गहिराइसम्म पुगेर तार्किक र गुणात्मक किसिमले लेखेका छन् ।

२.३.२.२ पत्रकार व्यक्तित्व

जगदीश घिमिरेको पत्रकारिताको थालनी समीक्षाबाट भएको हो । उनले वि.सं. २०१९ सालमा जनकपुरबाट प्रकाशित हुने **उषा** पत्रिकामा पत्रकारिता गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी २०२१ सालमा **गोरखापत्र**को जनकपुर अञ्चल संवाददाताको रूपमा र २०३३ सालमा काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने **अभिव्यक्ति** पत्रिकाको सम्पादक बन्नुका साथै २०४४ सालमा **देशान्तर साप्ताहिक** र २०५१/०५२ सालतिर **साप्ताहिक विमर्श**मा स्तम्भ लेखन गर्नुका साथै २०५७ सालदेखि २०६२ को अन्त्यसम्म **नेपाल पाक्षिक**मा 'चेतना भया' स्तम्भ लेखन गरेका छन् । उनी साहित्यिक र साहित्येतर दुवै पत्रकारका रूपमा परिचित छन् । उनका सूचनामूलक समाचार, लेखहरू समसामयिक समस्यामा केन्द्रित रहेको पाइन्छ भने राजनैतिक टिप्पणीकारका रूपमा सरकारका नराम्रा नीति तथा कार्यको तीव्र आलोचना गर्ने एक स्वाभिमानि निर्भीक पत्रकारका रूपमा उनको विशिष्टता देखिन्छ ।

२.३.२.३ राजनैतिक व्यक्तित्व

जगदीश घिमिरे १३ वर्षको उमेरदेखि नै २०१५ सालमा बनारस यात्राको क्रममा नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीमा आवद्ध भएर काम गरेको पाइन्छ । युवा अवस्थामा कम्युनिष्ट समाजको स्थापना गरी छापाकार युद्धमा केही समय संलग्न रहेको देखिन्छ ।²⁸ आफ्नो बाल्यकाल र युवाकालमा विभिन्न राजनैतिक सङ्गठनमा आवद्ध भए पनि अहिले प्रजातान्त्रिक धारको पक्षमा रहेको बताएका छन् । कुनै खास राजनैतिक कार्यकर्ताका रूपमा सक्रिय भएर नलागेका घिमिरेले विभिन्न राजनैतिक टिप्पणीहरू लेखेको पाइन्छ । २०५८ सालदेखि नेपाल पाक्षिकमा 'चेतना भया' शीर्षकको स्तम्भ लेखनमा राजनीतिमूलक टिप्पणीहरू लेख्ने गरेको देखिन्छ । आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक विविध विषयमा लेखिएका लेखहरूको राजनैतिक टिप्पणीमूलक कृति चेतना भया प्रकाशित भइसकेको छ । तसर्थ उनी कुनै राजनीतिक सङ्गठक नभएर राजनीतिक लेखकका रूपमा बढी परिचित देखिन्छन् ।

२.३.२.४ सामाजिक व्यक्तित्व

जगदीश घिमिरेका व्यक्तित्वका विविध आयामहरूमध्ये सबैभन्दा बढी परिचित व्यक्तित्व सामाजिक व्यक्तित्व हो । उनले विभिन्न सङ्घ, संस्थामा आवद्ध रहेर विभिन्न सामाजिक क्षेत्रका महत्वपूर्णकार्यहरू गर्दै आफूलाई सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराएका छन् । वि.सं. २०३१ सालमा नेपाल परिवार नियोजन सङ्घका कार्यक्रम अधिकृत भएर उनले पहिलो पटक यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ ।²⁹ उनी संलग्न संस्थाहरूको विवरण यसप्रकार छ :

- (क) फाउन्डर, तामाकोशी सेवा समिति, मन्थली, रामेछाप ।
- (ख) फाउन्डर, नेपाल कृषि वन प्रतिष्ठान ।
- (ग) फाउन्डर, चेयरपर्सन, एन्. जी. ओ. फेडरेशन अफ नेपाल ।
- (घ) फाउन्डर एण्ड चेयरपर्सन, नेपाल आइ प्रोग्राम (तिल गड्गा आँखा अस्पताल, गौशाला, काठमाडौं) ।
- (ङ) एड्भाइजर, एन. जी. ओ. फेडरेशन अफ नेपाल ।
- (च) फाउन्डर एण्ड चेयरपर्सन, एग्रो फोरेस्ट्री फाउन्डेसन ।
- (छ) एड्भाइजर, नेपाल एग्रोफोरेस्ट्री फाउन्डेसन ।

²⁸ जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ५५ ।

²⁹ जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ६२ ।

- (ज) एसिन्टेन्ट रिजनल डाइरेक्टर साउथ एसिया सिजन, इन्टरनेसनल प्लान्ट प्यारेन्टहुड फेडेरेसन, लण्डन ।
- (झ) प्रोग्राम अफिसर, इन्टरनेसनल प्लान्ट प्यारेन्टहुड फेडेरेसन ।
- (ञ) फिल्ड अफिसर, फेमिली प्लानिङ एसोसिएसन अफ नेपाल ।
- (ट) सिनियर ट्रेनिङ अफिसर , फेमिली प्लानिङ एसोसिएसन अफ नेपाल ।

यी महत्वपूर्ण सङ्घ संस्थाहरू मार्फत उनले रामेछाप जिल्लाका अति विपन्न वर्गका जनसमुदायहरूलाई खानेपानी, स्वास्थ्य, शिक्षा, सिंचाइ, पशुपालन, खेतीपाती लगायतका विभिन्न आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् । उनको नाममा स्थापित 'जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान'ले प्रकाशित गरेका उनका कृतिहरूको विक्रीबाट जम्मा भएको रकम पनि ती विपन्न परिवारको व्यक्ति भएर पनि आफ्नो मुख्य धर्म दीनदुःखीको सहयोग गर्नु उनको मूल उद्देश्य रहेको छ । यसबाट उनको सामाजिक व्यक्तित्वका रूपमा महत्वपूर्ण स्थान रहेको देखिन्छ । उनले रामेछाप जिल्लामा तामाकोशी सेवा समिति नामक गै.स.स. बाट त्यो जिल्लामा निकै काम गरेका छन् । उनले त्यस संस्था मार्फत जिल्लामा दीगो विकास गरी छाड्ने अठोटका साथ लागिपरेको, यही जिल्लाका स्थानीय मान्छेले नेतृत्व दिएको संस्था थियो । तत्कालीन समयमा पञ्चायती व्यवस्थाबाट बहुदलीय व्यवस्थामा आएको परिवर्तनले नेताहरूसँग गाउँलेलाई खाली जाली आश्वासन मात्र बाँड्ने गर्दथे तर जगदीश घिमिरेले आफ्नो सामाजिक कार्यलाई निरन्तरता दिँदै उनले त्यस जिल्लामा खानेपानी, पानीबन्द चर्पी, साना सिंचाइ, स्वास्थ्य, शिक्षा, बचत ऋण सहकारी संस्था, आय-आर्जन महिला परिचालन लगायतका हाताहाती कार्यक्रम दिए । त्यसबेलाको राजनैतिक अवस्थाले गर्दा उनले केही अप्ठ्यारो महसुस गरेका छन् तर पनि उनले रामेछाप जिल्लाका दीनदुःखीहरूको क्षमता विकास, आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरणमा तामाकोशी सेवा समिति नामक गैरसरकारी संस्थामार्फत् ठूलो योगदान गरेका छन् । यसैबाट उनको सामाजिक व्यक्तित्व उच्च रहेको देखिन्छ ।

२.४ साहित्यिक यात्रा

जगदीश घिमिरेले नेपाली साहित्यमा वि.सं. २०११ सालदेखि औपचारिक रूपमा प्रवेश गरेका हुन् । उनका हालसम्म करिब एक दर्जन पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । घिमिरेले २०२१ सालदेखि हालसम्म आफ्नो खराब स्वास्थ्य स्थितिका बाबजुद पनि नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, समालोचना, आत्मसंस्मरण, राजनैतिक

टिप्पणी लगायतका विविध विधामा कलम चलाएर आफ्नो बहुआयामिक व्यक्तित्वलाई परिचित गराएका छन् ।

२.४.१ साहित्य सिर्जनाको प्रभाव र प्रेरणा

कुनै पनि सिर्जनाको लागि प्रेरणा आवश्यकता पर्छ । साहित्यकारले साहित्यिक कृति रचना गर्नुको पछाडि कुनै व्यक्ति, घटना र परिवेश आदिबाट प्रभावित भएको हुन्छ । बाल्यकालदेखि नै साहित्य सिर्जना प्रारम्भ गरेका साहित्यकार घिमिरे वि.सं. २०२२ सालमा चितवनमा सम्पन्न प्रथम देशव्यापी साहित्य सेमिनारमा धनुषा जिल्लाको प्रतिनिधि भएर भाग लिने अवसर प्राप्त गरे । उनले त्यहाँ 'हो ?' शीर्षकको कविता वाचन गरेका थिए । उक्त सेमिनार र त्यहाँ भेट भएका देश विदेशका साहित्यकारहरूको प्रत्यक्ष सम्पर्कले साहित्य सिर्जनामा प्रेरणा प्रदान गरेको पाइन्छ ।^{३०} यसै गरी साहित्य सिर्जनाको प्रारम्भमा घिमिरेका अग्रज सम्पादक मित्रहरूको प्रेरणा र प्रोत्साहनले उनलाई लेखक बन्न प्रेरित गर्‍यो । रोचक घिमिरे, भवानी घिमिरे, नारायणबहादुर सिंह, भैरव अर्याल, बालमुकुन्द पाण्डेय, उत्तम कुँवर, मदनमणि दीक्षित, नरेन्द्रराज शर्मा, वासु शशी, हरिभक्त कटुवाल जस्ता व्यक्तित्व उनका प्रेरणाका स्रोत हुन् ।^{३१} मैथिली भाषाका साहित्यकार, भारतीय मिथिलाका धीरेन्द्र घिमिरेका प्रेरणा स्रोतका रूपमा देखिन्छन् । त्यसै गरी उनले रुसी, फ्रान्सेली, अङ्ग्रेजी र भारतीय आदि विद्वान्हरूद्वारा लिखित उच्च स्तरीय पुस्तकहरू पढ्ने अवसर पाएका कारण उनका रचनाहरूमा तार्किकता र बौद्धिकताले प्रवेश पाएको देखिन्छ ।^{३२} उनको **लिलाम** (२०२७) उपन्यासको सिर्जना गर्ने प्रेरणा उनको आफ्नै जन्मथलो रामेछाप मन्थलीको मनोरम सुन्दरता र त्यहाँको तत्कालीन परिवेशले सिर्जना गरेको हो ।^{३३} उनले आफ्नो जीवन भोगाइको अनुभव तथा पूर्ववर्ती तथा समकालीनहरूका पुस्तकहरूको अध्ययन र उनीहरूको विचार विमर्शबाट मानव जीवनका भोगाइहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा साहित्य सिर्जनाले निरन्तरता पाएको हो ।

यसरी नेपाली साहित्यमा चारदशकभन्दा बढी निरन्तर रूपमा लागेका घिमिरेको साहित्य सिर्जना र प्रकाशनका दृष्टिकोणले उनको साहित्यिक यात्रालाई निम्नलिखित ३ चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

- (क) प्रथम चरण (२०२१ -२०२६)
- (ख) दोस्रो चरण (२०२७ -२०३४)
- (ग) तेस्रो चरण (२०३५ - हालसम्म)

^{३०} जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ३७ ।

^{३१} जगदीश घिमिरे, पृ. ४६ ।

^{३२} जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ३९ ।

^{३३} जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. २४ ।

(क) प्रथम चरण (वि.सं. २०२१ -२०२६ सम्म)

वि.सं. २०२१ देखि २०२६ सालसम्मको समयावधिलाई घिमिरेको साहित्ययात्राको प्रथम चरण मान्न सकिन्छ । २०२२ सालमा 'हो ?' शीर्षकको कविता प्रकाशित भएपछि उनको साहित्य यात्राको प्रथम चरण आरम्भ भएको हो । त्यसपछि २०२३ सालमा गोरखापत्रमा 'आमाको धोको' शीर्षकको कथा प्रकाशित भएका पाइन्छ । त्यसै गरी 'युद्ध उन्मूलन युद्ध' (२०२५), 'नयाँ गायत्री मन्त्र' (२०२६), 'केही सामूहिक जयजयकार' (२०२६) फुटकर कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । यस चरणका घिमिरेका फुटकर कथाहरू 'श्री ३ गिद्ध' (२०२१), 'लाहुरेका टिकट' (२०२४), 'पसल पुराण' (२०२६) आदि हुन् । यस चरणमा उनका २ वटा निबन्धहरू 'भरिनी' अर्थात् भरना (२०२५) र 'खोजी रमाइलोको' (२०२६) प्रकाशित भएका छन् । यो चरण उनको साहित्य यात्राको पृष्ठभूमि काल हो । प्रथम चरणमा साहित्यका फुटकर कथा, कविता, निबन्ध मात्र प्रकाशित भएका देखिन्छन् । फुटकर रचनाहरूलाई हेर्दा कथाहरू बढी देखिन्छन् । उपन्यास लेखनको पृष्ठभूमिका रूपमा यस चरणलाई उल्लेख गरिए पनि कुनै कृति प्रकाशित हुन सकेको छैन । प्रथम चरण आभ्यासिक चरण भएकोले रचनामा त्यति सचेतता नदेखिए पनि विषयगत र भावका हिसाबले तत्कालीन मानवजीवन र समाजको यथार्थ चित्रण पाइन्छ ।

(ख) दोस्रो चरण (२०२७ -२०३४)

वि. सं. २०२७ देखि २०३४ सम्मको अवधिलाई घिमिरेको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरण मान्न सकिन्छ । यस चरणको सुरुवात वि. सं. २०२७ सालमा प्रकाशित उनको लिलाम उपन्यासलाई आधार मानेर गरिएको हो । यो चरण घिमिरेको कृति प्रकाशन र रचनाका दृष्टिले उर्वर काल मानिन्छ । यसै चरणमा उनका २ वटा उपन्यास लिलाम (२०२७) र साबिती (२०३२) प्रकाशित भएका छन् । यसका साथै जगदीशका कथाहरू (२०२७), केही कथा कविता र संस्मरण (२०३४) र सन्तान नाटक (२०३४) जस्ता कृति पनि यसै चरणमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस चरणमा 'सालिक', 'तिम्रो जीवनयात्रा', 'मान्छेको छाउरो', 'पात्र', 'सच्चा हिन्दु', 'पुङ्रो', 'सिस्नोको भाङ्' आदि फुटकर कथाहरू र 'आमा', 'नयाँ नेपालको नयाँ भूगोल', 'बैठक' र 'केही कविता' आदि प्रकाशित छन् । जगदीश घिमिरेका लिलाम (२०२७) र साबिती (२०३२) गरी जम्मा २ वटा उपन्यास प्रकाशित छन् ।

सङ्ख्यात्मक रूपमा न्यून भए पनि उनका उपन्यासहरू भाव, भाषा र विषयवस्तुका दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेका छन् । साबिती उपन्यासमा घिमिरेले नेपालको सह्रिया समाजमा देखेका र भोगेका यथार्थ कुराहरू आलोचनात्मक वर्णन गरेका छन् । यस उपन्यासले नेपाल लगायत अन्तर्राष्ट्रिय जगत्का समेत सामाजिक, आर्थिक, नैतिक एवम् मनोवैज्ञानिक आदि मानवीय विकृति र विसङ्गतिलाई देखाउँदै त्यसको कटु आलोचना समेत गरेको छ । उपन्यासमा सामाजिक अव्यवस्था, राजनैतिक शासन व्यवस्थाको लापरवाहीपना, विकृति र विसङ्गतिप्रति कडा आलोचना गर्ने घिमिरे आधुनिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराका उपन्यासकार हुन् ।³⁴ यस चरणका उनका रचनाहरूले प्राथमिक चरणको भन्दा राष्ट्रिय, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षहरूदेखि लिएर अन्तर्राष्ट्रिय नकारात्मक पक्षहरूको आलोचना गरेका छन् । यस चरणका उनका रचनाहरू परिपक्व र साहित्यिक मूल्य-मान्यतामा आधारित देखिन्छन् । यस चरणका रचनालाई आधार मान्दा उनी उपन्यास, कविता, निबन्ध तथा समालोचना जस्ता विधामा सक्रिय देखिएका छन् ।³⁵ साथै जगदीश घिमिरेका रचनाहरूमा रहेको स्वाभिमानीपन र प्रवृत्तिले उनलाई साहित्यिक उच्च व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गरेको छ । कसैसँग कमजोर वाचा नगर्ने उनीले ठोस परिणाममुखी काम गरेका पाइन्छ । जे बोल्थे त्यही गरेर देखाउने प्रवृत्तिले उनको स्वाभिमानी चरित्रलाई सबल तुल्याएको छ ।

ग) तेस्रो चरण (२०३५ - हालसम्म)

वि.सं. २०३५ देखि हालसम्मको समय अवधिलाई घिमिरेको साहित्यिक यात्राको तेस्रो चरण मान्न सकिन्छ । यस चरणका उनका फुटकर रचनामा न्यूनता आएको देखिन्छ । यस चरणका फुटकर कथाहरू **बर्दी** (२०६६), कथासङ्ग्रहहरूमा सङ्कलित छन् भने फुटकर कविताहरू **अग्निसूत्र** (२०६५) कवितासङ्ग्रहभित्र सङ्कलित गरिएको छ । अधिल्ला चरणका तुलनामा तेस्रो चरणमा फुटकर कविताहरू बढी लेखिएका छन् । यस चरणका कृतिहरूमा सामाजिक जटिलताको चित्रण, आञ्चलिकताका साथै वर्गीय तथा पेसागत समस्याको चित्रण गरिएको छ ।

³⁴ राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास र परम्परा**, दोस्रो संस्करण, (ललितपुर : साभा प्रकाशन), पृ. १९० ।

³⁵ कपिलमणि शर्मा, **जगदीश घिमिरे : एक स्वाभिमानी चरित्र**, **रजस्थल**, अङ्क ३६, वर्ष १२, स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान, २०६५ ।

विभिन्न संस्थाहरू र समाजसेवामा संलग्न घिमिरेको यस चरणको साहित्य सिर्जनामा अवरोध आएको देखिन्छ । उनको खराब स्वास्थ्य स्थितिका कारण लेखनमा बाधा पुगेको देखिन्छ । साहित्य सिर्जनामा प्रबल इच्छुक घिमिरेको (२०६२) वैशाखमा मल्टिपल माइलोमाले आक्रमण गरेपछि उपचारको क्रममै लेखिएको **अन्तर्मनको यात्रा** (२०६४) प्रकाशित भएको छ । हाल मल्टिपल माइलोमासँग सङ्घर्ष गरिरहेका घिमिरे साहित्य यात्राको प्रथम चरणदेखि हालसम्मका फुटकर रचनाहरूलाई पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशित गर्न व्यस्त रहेका छन् । यस चरणमा **अग्निसूत्र** (२०६५), **रोजा कथासङ्ग्रह** (२०६५), **चेतना भया** (२०६५) राजनैतिक टिप्पणीहरू, **बर्दी** (२०६६), **रोजा कथासङ्ग्रह** प्रकाशित छन् । यस चरणका कृतिहरूमा मानवीय जटिलता, विशृङ्खलता आदिलाई विषयवस्तु बनाइएको छ, भने प्रगतिशील र प्रयोगवादी स्वर व्यक्त भएका छन् ।

२.५ निष्कर्ष

वि. सं. २०२१ सालदेखि आफ्नो साहित्यिक यात्राको सुरुवात गरेका जगदीश घिमिरे हालसम्म पनि साहित्यमा निरन्तर लागि रहेका छन् । घिमिरेको अहिलेसम्मको समग्र लेखनलाई हेर्दा उनका करिब एक दर्जन कृति प्रकाशित भइसकेका छन् । नेपाली साहित्यको आख्यान विधामा विशिष्टता प्राप्त गरेका घिमिरेका दुई उपन्यासहरू छन् । उनको साहित्य यात्राको प्रथम चरणमा सामाजिक यथार्थको चर्चा गर्दै त्यसमा देखिने नराम्रा पक्षहरूको आलोचना आंशिक रूपमा गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी घिमिरेको साहित्यिक रचनाहरूमा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ, भने तेस्रो चरणमा वैचारिक नवीनता आएको छ । घिमिरेका साहित्यिक रचनाहरूमा सामाजिक यथार्थवादी, प्रयोगवादी र प्रगतिशील विचारधारा पनि प्रबल रूपमा देखिएको छ । हाल उनी नयाँ साहित्य सिर्जना र फुटकर रचनाहरूलाई पुस्तकाकार कृतिका रूपमा प्रकाशन गर्न लागिपरेका छन् । घिमिरेको साहित्य यात्राका यी ३ चरणको अध्ययन गर्दा दोस्रो चरण महत्वपूर्ण देखिन्छ । यस चरणमा घिमिरेले **लिलाम**, **साबिती** जस्ता महत्वपूर्ण उपन्यासको रचना गरेका छन् भने **जगदीश घिमिरेका कथाहरू**, **केही कथा**, **कविता र संस्मरण**, **सन्तान** नाटक लगायत प्रशस्त फुटकर रचनाहरू लेखेका छन् । यस चरणका घिमिरेका रचनाहरू परिपक्व र साहित्यिक मूल्य-मान्यतामा आधारित देखिन्छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा राष्ट्रियदेखि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा देखिएका नराम्रा पक्षहरूको तीव्र रूपमा आलोचना गरेका छन् । घिमिरेको साहित्यिक यात्राको समग्र अध्ययन गर्दा नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा लिन सकिन्छ । समाजमा हुने

गरेका विकृति-विसङ्गतिलाई आलोचना गर्ने घिमिरे आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यासकारका रूपमा चर्चित बन्न पुगेका छन् । जगदीश घिमिरे शिष्टता जानेका तर प्रस्ट भन्न सिपालु लेखक, सामसामयिकतालाई हरफ-हरफमा व्यक्त गर्न सिपालु चिन्तक, युगसँगसँगै बढ्न जानेका यात्रु भएकै कारणले उनको आत्मलाप **अन्तर्मनको यात्रा** निबन्ध जस्तो लेखन सफल भएका छन् । यो कृति मदन पुरस्कार-२०६४ प्राप्त गर्न सफल भयो । शब्दमा मीठो कलात्मकता भर्न सिपालु लेखक भएकै कारणबाट कथा, कविता, निबन्ध, संस्मरण, नियामाहरूमा पनि यिनका शब्दशब्दहरू सम्प्रेषित भइरहेका छन् । जगदीश घिमिरेका कुनै पनि विधामा लेखिएका लेखरचनाहरू पढेपछि पढिरहुँ जस्तो लाग्ने उनको सिर्जनामा देखिएका मोहनी सूत्रहरू हुन् । शब्द-शब्दमा कला लुकेजस्तो हरफ-हरफमा मनोहारिता छाए जस्तो देखिनु उनका कलास्पर्शी अभिव्यक्तिहरू हुन् । कथा, कविता, लेख, रचना, उपन्यासमा स्पष्ट नेपालीहरूको वास्तविकता देखिनु, दुख्नु र सिङ्गोपना भल्किनु घिमिरेका यथार्थवादी विशिष्ट विशेषता हुन् । आत्मलापमा राजनीतिक बहसमा निर्भीकताका धड्कनहरू देखिनु उनका साहसका कुराहरू हुन् । उनका अभिव्यक्तिहरू चाहे त्यो साहित्यमा होस् चाहे अन्य विधामा उनी सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, विकृति, विसङ्गति जस्ता देखिएका कुरा आफ्नै शब्दशैलीमा दुरुस्त चित्रण गर्न सिपालु छन् । घिमिरे मान्छेका मन छाम्न जानेका उपन्यासकार, कवितामा बिम्ब बोक्न जानेका कवि, विचारमा निर्भीकता पोख्न नडराउने निर्भीक चिन्तक, अष्टयारोमा पनि हार्न नजानेका मान्छेभित्रका शक्तिशाली मान्छे हुन् । उनका हरेक लेखमा आलोचनात्मक यथार्थवादिता प्रस्ट रूपमा भेट्न सकिन्छ ।

परिच्छेद : तीन

आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा साबिती उपन्यास

३.१ साबिती उपन्यासको युगीन पृष्ठभूमि

साबिती उपन्यास २०३२ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । यो उपन्यास जगदीश घिमिरेको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरणको उपन्यास हो भने उनका दुई उपन्यासहरूमध्ये पनि यो दोस्रो उपन्यास हो । घिमिरे आफ्ना उपन्यासहरूमा आलोचनात्मक रूपमा देखापरेका छन् । कुनै पनि साहित्यकारहरू समाजमै जन्मने, हुर्कने, बढ्ने तथा बसोबास गर्ने भएकाले ऊ कुनै पनि बेला समाज निरपेक्ष भएर बस्न रहन सक्दैन । यसरी स्रष्टालाई आफू बाँचेको समय, युग र परिवेश आदिले अवश्य प्रभाव पारेको हुन्छ भन्न सकिन्छ । साहित्य शून्यमा सिर्जना हुन नसक्ने हुनाले त्यस कृतिले समेटेको परिवेश, त्यही समाजको भूत, वर्तमान र भविष्यको रेखाङ्कन हुन जान्छ अर्थात् कुनैपनि कृति सिर्जना हुँदा त्यो युग पृष्ठभूमिको रूपमा रहेको हुन्छ । सामाजिक उपन्यासहरूमा पनि इतिहासको कुनै कालखण्डलाई आधार बनाएको हुन्छ । पौराणिक उपन्यासहरूमा पौराणिक कालअनुसारको पृष्ठभूमि त्यसैको सापेक्षतामा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । आधुनिक युगमा आएर नवीनतम किसिमका उपन्यासहरू सिर्जना गरिएका छन् र तिनका विषय आदिलाई हेर्ने हो भने मानव समाज, मानवीय मनस्थितिको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नुमै व्यस्त छन् । त्यसैले हरेक कृतिले समाज र मानवभन्दा अलग कुरा अँगालेको हुँदैन । समसामयिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरी लेखिएका उपन्यासहरूमा भने तत्कालीन समाजको स्पष्ट प्रभाव परेको हुन्छ ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत साबिती उपन्यास समसामयिक यथार्थकै रूपमा प्रस्तुत भएको छ । स्रष्टाले यसमा यथार्थतालाई प्रस्तुत गर्दा सामाजिक नियमका विपरीत कुराहरूलाई आलोचनाका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले समाजमा फैलिएका नराम्रा कुराहरूप्रति तीव्र आलोचना गरेका छन् । यो उपन्यास लेखिएको समयमा नेपालको राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, साहित्यिक, व्यापारिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा कसरी कस्तो विकृति फैलिएको थियो भन्ने कुरालाई आलोचनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यसले

अंगालेको दादावादी स्वरको आधार उल्लिखित समस्याका सन्दर्भमा यसको अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.२ दादावादको परिचय

दादा एउटा फ्रेन्च शब्द हो ।³⁶ यो प्रथम विश्वयुद्ध उर्लिएको बेला सन् १९१६ मा ट्रिस्टानजराले जुरिसमा स्थापना गरेको आन्दोलन हो । दादावाद कला र साहित्यमा देखापरेको शून्यवादी आन्दोलन हो । युद्धको वरपरताको विरुद्धमा त्यो आन्दोलन स्थापित भएको हो । यसले सम्पूर्ण बौद्धिक, सांस्कृतिक र सामाजिक परिपाटी, आध्यात्मिक र नैतिकताको निन्दाको उद्घोष गरेको थियो । आधुनिक युद्ध र कलाले अराजक सन्त्रास मच्चाएको बेला जन्मेको आन्दोलन हो यो । दादावादले नकरात्मकताको सङ्केत गर्दछ । यसले कला र बुर्जुवा समाजसमेतलाई नष्ट गर्न चाहन्छ तर वास्तवमा यसले कलाको दुरुपयोग र समाजको मात्र विरोध देखाउन खोजेको थियो स्वयम् कला र मानवताको होइन ।

यसका अनुयायीले कला र साहित्यप्रति वितृष्णा प्रकट गरे पनि उनीहरूले आधुनिक आन्दोलनलाई अघि बढाएका हुन् । यसका माध्यम घोषणा-पत्र, ध्वनि-कविता र विचित्र-सङ्गीत थिए । यी सारा साधनहरू सार्वजनिक प्रदर्शनबाट लिइएका उपाय रहेका थिए । यसले भविष्यवादी आधुनिक अस्तित्वको केन्द्रीय तत्त्व प्रतिबिम्बित गर्दछ । दादावादीहरूले कला र साहित्य (कविता) मा नवीन प्रयोगतर्फ र नयाँ सम्भावनातर्फ युगलाई उन्मुख गराएका थिए । सन् १९२२ मा अति यथार्थवादी आन्दोलन बढ्न लागेपछि यो निस्तेज भए पनि सन् १९६० तिर मच्चिने पप कलामा समेत यसको प्रस्ट प्रयोग हुन गएको थियो । दादावादी अग्रणीहरूले समकालीन सभ्यताप्रति तीव्र घृणा प्रस्तुत गर्नलाई उनीहरूले बकवादी कविता बनाएर विलक्षण रङ्गमञ्चीय प्रस्तुतीकरण लेखी त्यसको प्रबन्ध गरेका थिए । मार्शल डुच्याम्प नामक एक दादावादीले प्यारिसको वास्तुकला प्रदर्शनीमा देखाउन ट्वाइलेट बाउल पठाएका थिए । त्यसै गरी ह्युगो बलले एउटा ध्वनि-कविता रचेर एउटा क्याबरेमा पाठ गरे । उनले त्यसबेला खुट्टामा नीलो कार्डबोर्ड बाँधेर खुकुलो रातो कलर र नीला सेता धर्का भएको चुच्चे टोपी लगाएका थिए ।

यो परम्परा-विरोधी, औपचारिकता-विरोधी नव आधुनिक आन्दोलन हो । यो सदा स्थापित मान्यताको विरोधमा रहन्छ । यही आन्दोलन पछि गएर अतियथार्थवादमा परिणत भएको छ । यसका प्रमुख साहित्यिक प्रवक्ता ट्रिस्टान जारा हुन् भने कलातर्फ डुच्याम्पले ठूलो

³⁶ भट्टराई, गोविन्दराज, काव्यिक आन्दोलन परिचय, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. २०४९), पृष्ठ ५ ।

भूमिका खेलेका थिए । यो आन्दोलन अमेरिका र जर्मनी हुँदै अन्यत्र फैलिएको थियो । नकारात्मक, विरोध र सम्पूर्ण स्थापित मूल्यको विनाश गर्नु यस वादको प्रमुख सिद्धान्त ठहरिन्छ । दादावाद युद्धले क्षतिविक्षत भएको बेला जीवन र जगत्प्रति वाक्क भएर परम्परादेखि मुक्त हुन चाहने निराश युगको खोजी रहेको थियो । यसका प्रवक्त फ्रान्सेली कवि ट्रिष्टान जाराले भने अनुसार यो शून्यको खोजी हो । त्यो युग यो विश्व-नैतिकता, धर्म-विवेक र परम्पराबाट छिया-छिया भएकोले गर्दा सम्पूर्ण आदेशलाई पखालेर बन्धनमुक्त हुन चाहन्थ्यो । उनीहरूको एउटै सिद्धान्त थियो- नोथिडनेस ।

यो पूर्ण रूपले शून्यवादी आन्दोलन हो । यो कला र साहित्यको परम्परा विरुद्धको विद्रोह हो । वास्तवमा यो प्रथम विश्वयुद्धको विनाश, विध्वंस र रगतको खोलो देखेर त्यसबाट विरक्तिका युवाहरूले जन्माएको वितृष्णावादी आन्दोलन हो । यो आन्दोलन सन् १९२४ सम्ममा अतियथार्थवादी आन्दोलनका रूपमा परिवर्तन भएको थियो । नेपालमा प्रारम्भिक राल्फालीहरूको प्रेरणा स्रोत छाडावाद हो र अस्वीकृत जमातका गुरु पनि दादावादी नै हुन् ।

३.३ साबितीमा निहित दादावादी स्वर

साबिती उपन्यासमा पनि दादावादी स्वर झल्किएको पाइन्छ।³⁷ तत्कालीन समाजले लेखक जगदीशको मष्तिष्कमा विद्रोह जन्माएको थियो । यसलाई उल्टाउने चेतना जन्मायो तर जुन अभिवाकले सानो छउन्जेल छडीले माया गरे ठूलो भएपछि दाम्लो र कोराले । त्यसले घृणा उत्पन्न गर्‍यो, विशेष सारा व्यवहारहरू आडम्बर लागे र स्वतन्त्रताको परिभाषा बदलियो । जीवन शुष्क र अर्थहीन भयो, फेरी मृत्युप्रति निःस्पृह । चेतना नै दुःखको कारण, सडकमा केवल भिड मात्र छ, मानवतारहित, यो बदल्ने सिसिफियन प्रयत्नहरू । यसरी साबितीमा वितृष्णा छ, विमोह छ, सडेगलेको अवस्था छ, बचना छ र आडम्बर र आडम्बरदेखि उनी कुद्ध र आक्रोशित छन्, नेपाली साहित्यमा दादावादकै प्रभाव हेर्न साबितीसम्म पुगनु आवश्यक छ । त्यहाँदेखि यहाँसम्म प्रकृतिका सृजना नमुना कविता र अन्य विधामा देख्न पाइन्छ । परम्परित उपन्यास पढ्नेले साबितीलाई उपन्यास भन्नै पर्ने आधार छैन तर यो उपन्यासमा दर्ता भइसकेको एक नौलो कृति र एक विचलन हो किनभने यसमा उपन्यासमा हुने पात्र छैनन्, एउटा 'म' पात्रको मनोवाद, वर्णन र संस्मरण छ, संवाद र अरू एक दुई पात्र परोक्ष रूपले पृष्ठभूमिमा अर्थात् केवल सम्भनामा आउँछन् । उपन्यासमा कुनै

³⁷ गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ७५ ।

घटना-प्लट छैन, कथानक छैन, आदि, मध्य र अन्त्य जस्ता स्थिति पनि छैनन् । तिनीहरूको व्यवस्थापन छैन । एकल वृत्तान्तबाट सुरु भई काव्यात्मक शैलीमा त्यो अन्त्य हुन्छ । म पात्रको मन अनेक अन्तरसङ्घर्ष र अनिर्णयले भरिन्छ । बेलाबेलामा ऊ जीवनको विद्रूप पक्ष बोकेर हिँडेको छ । यसैलाई प्रस्तुत गर्छ, यसैमा जिउँछ, यसैलाई स्थापित गर्न खोज्छ । सारा उल्टाउन खोज्छ । म पात्रको मनमा सधैं आक्रोश छ, ऊ सधैं आक्रोशित छ आडम्बरप्रति । म यथार्थ बाँच्न र गर्न चाहन्छ । उसको आदर्श नै यही हो । आडम्बरको खोल भिक्ता जुन नाङ्गो र विद्रूप बाँकी रहन्छ त्यही उसको आदर्श हो । ऊ एकपल्ट बोल्छ, “म अभिनय गर्दिन । म नग्न लेख्छु । म दिक्काल लेख्न चाहन्छु । म आफूले भोगेको अधम समय कागजमा पोत्न चाहन्छु ।”

उसका विषयवस्तु हुन्- दरिद्रता, अभाव, कष्ट र अन्धकार । ऊभिन्न घृणा, द्वेष, निन्दा, बेवास्ता र अकर्मण्यता भरिएका छन् । ऊ भत्काउन चाहन्छ । एउटा निकृष्ट र नाङ्गो जीवन चिनाउन चाहन्छु । समाजले विश्वास गरेका प्रेम, धर्म, आदर्श, आत्मविश्वास, लक्ष्य, उद्देश्य र केहीले उसलाई छुँदैन । नीच भएर दिन बिताउन खोज्छ । सम्पूर्ण व्यवस्था- धर्मका, कानूनका, न्यायका, परम्पराका, नैतिकताका, समाजका, परिवारका सारा तोड्ने र भत्काउने उद्देश्य छन् र एउटा घोर अराजकताको स्थिति छ । एकपल्ट ऊ भन्छ- “म समाजहीन समाजप्राप्तिको तपस्यामा, राज्यरहित राज्यको खोजीमा आफूलाई दण्डित गराएर हिँडेको छु ।” विश्व साहित्यमा र कलामा अनेकवाद र आन्दोलनको क्रम हेर्दा साबितीमा दादावादीले सोच्ने वा सोचेको जस्तो नकारात्मक, विध्वंसात्मक र घृणाको दर्शन छ ।

३.४ राजनैतिक अवस्था

साबिती उपन्यास रचना भएको समय २०३२ सालको सेरोफेरोमा आधारित रहेको छ । यस उपन्यासले २०३२ सालभन्दा अघिको समयलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ भने तात्कालिक अवस्थसँग मेलखाने खालको पनि रहेको पाइन्छ । त्यसैले तत्कालीन राजनैतिक अवस्थालाई हेर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ । वि.सं. २०३२ सालको समय भनेको राजनैतिक रूपले पञ्चायती व्यवस्थाको मध्यावस्थाको समय हो । त्यस समयमा पञ्चायती व्यवस्थाभन्दा भिन्न मत राख्नेहरूमाथि दमन थियो । धेरै स्वतन्त्रताका पक्षपातीहरूलाई जेलमा निर्वासन गरिन्थ्यो । देशमा व्यवस्था विरोधीका नाममा सर्वसाधारण व्यक्तिलाई समेत अनावश्यक दुःख दिने काम हुन्छ भने त्यस्तो व्यवस्थालाई बचाउन अत्यन्त नीच र घृणित कार्य पनि हुन्छन् । व्यवस्थाको संरक्षण गर्ने भ्रष्टहरूले जस्तोसुकै आपराधिक क्रियाकलाप गर्नु, दुई नम्बरी धन्दा

गर्नु, समाजका शोषण र अन्याय-अत्याचार गर्ने व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने नीति बनाउन पुग्छन् । सरकारी उच्च पदस्थ कर्मचारी, पुलिस प्रशासन नै भ्रष्टाचार, घुसखोरी र शोषणको कार्यमा विलिप्त भएको पाइन्छ । सामाजिक न्यायव्यवस्थामा चल्ने मान्छे चोर फटाहामा गनिन्छ । ऊ जेलमा पर्छ, हत्याको आरोपमा फस्दछ । राजनैतिक दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको हुन्छ तर यस्तो शोषण, दमन तथा राजनैतिक अत्याचारका विरुद्ध दलहरूले विभिन्न किसिमका आन्दोलन गर्न थाल्दछन् ।

वि.सं. २०३२ सालभन्दा अघिको यस्तो राजनैतिक प्रतिकूल परिस्थितिको प्रभाव प्रस्तुत साबिती उपन्यासमा परेको छ । यसमा पनि शोषण, दमन र दरिद्रता अनि चाकरी, चाप्लुसीको अति सुन्दर प्रस्तुतीकरण भएको छ । समस्त उपन्यासमा निरर्थकताको धारा प्रभावित छ जुन युग सापेक्ष छ । राज्य व्यवस्था, राजनीति र सन्तापले पिल्सिएको साबितीको नायक अराजकतावादी सिद्धान्तको नजिक छ । लथालिङ्ग भएको नेपाली जनजीवन दम्भी मान्यताहरू, भूठ र अविश्वासले घेरिएको तथाकथित सम्भ्रान्त जीवनको उद्घाटन यस उपन्यासमा गरिएको छ । विकृति र विसङ्गतिले सीमा नाघेको छ । गरिबहरू भोकले मरेका छन् । राज्यसत्ताको बागडोर सम्हाल्नेहरू मोजमस्तीमा भुलेका छन् । उपन्यासको नायक तत्कालीन अवस्थामा नेपालमा भित्र-भित्रै सल्किएका क्रान्तिका ज्वाला, नेपालीको सांस्कृतिक चित्रण तथा बेरोजगारी समस्याप्रति चिन्तित छ । ऊ सधैं विकृतिको विरोधी र स्वाभिमानीको समर्थनमा रहेको छ । वर्गीय द्वन्द्व र राजनैतिक विकृतिको विरुद्धमा यो उपन्यास रचना गरिएकोले यस उपन्यासको रचना तत्कालीन युगको राजनैतिक पृष्ठभूमिमा गरिएको हो भन्न सकिन्छ ।

३.५ आर्थिक अवस्था

साबिती उपन्यासको रचना गरिएको तत्कालीन समाज आर्थिक अवस्थाको अष्टयारो र कठिन अवस्थाबाट गुज्रिरहेको थियो । उच्च वर्गका सीमित व्यक्तिहरूको संरक्षण दिनुको सट्टा उल्टै दमन गर्ने अवस्था रहेको थियो । गलत क्रियाकलाप गर्नेहरू रातारात धनी बन्दै गइरहेका थिए । साबिती उपन्यासमा पनि तत्कालीन युगको आर्थिक अवस्थाको प्रशस्त प्रभाव रहेको छ । यस उपन्यासमा अर्थिक बिडम्बनाको उत्कर्षता भेटिन्छ । भोको पेट र भोको हृदयले उपन्यासको नायकलाई बौलाहा बनाएको छ । श्रमिकको पसिनाको शोषण गरी साहु महाजन मोटाउने प्रवृत्तिको तीव्र आलोचना गरिएको छ । प्राकृतिक फलफूल भोकाहरूको हो भन्ने वर्गीय चिन्तनलाई अगाडि सारिएको छ । यसरी यस उपन्यासमा गलत कार्य गरी

सम्पत्ति आर्जन गरी रातारात करोडपति हुने व्यक्तिको प्रतिनिधित्व छ भने अर्कोतिर परिश्रम गर्दा पनि दुई छाक खान धौ-धौ पर्ने भुप्रेकामी र भुप्रेनीका बीचमा भएको भोकको लडाइले नेपाली समाजको असमानता र आर्थिक विषमताको चित्रण राम्रोसँग गरेको छ ।

३.६ सामाजिक अवस्था

वि. सं. २०३२ सालतिरको सामाजिक अवस्था पनि जटिल अवस्थाबाट गुज्रिरहेको थियो । समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनको चरम रूप प्रदर्शन भएको थियो । सम्भ्रान्त वर्गले गरिबीको फाइदा उठाएर नारीहरू यौनशोषणको मारमा पर्नु पर्दथ्यो । 'म' पात्र विरामी भएर अस्पताल पुगेको समयमा अपमानित र तिरस्कृत भएको घटनाले गरिब, आफन्तविहीन वर्गमाथि नर्स र डाक्टरहरूले गर्ने व्यवहारहरूको टिप्पणी गरेको छ भने उच्च ओहोदाका व्यक्तिका रूपमा परिचित डाक्टर र नर्सहरूको व्यवहारले मानवमा सेवा भावको ह्रास हुँदै गएको, कर्मचारी, पत्रकार, नेता र साहित्यकारमाथि पनि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । चाकरी र चाप्लुसी गर्नु पर्ने खराब संस्कृतिको पनि उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा ठूलदिदी, आमा र छोरीको देहव्यापारले तत्कालीन पितृ सत्तात्मक समाजमा नारीहरूले बाध्यतावश वेश्यावृत्ति अँगालेका प्रति सङ्केत गरेको छ । साबिती उपन्यासमा तत्कालीन सामाजिक अवस्थाको चित्रण राम्ररी गरिएको छ । युवावर्गहरू कुलतमा फसेका छन् । समाजमा दिन प्रतिदिन विकृति फैलिएका छन् । प्रेम र धोका आदि सामान्य कुरा भएका छन् । यसरी तत्कालीन समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण र दमन आदिको शृङ्खलित रूप देख्न पाइन्छ ।

३.७ शैक्षिक अवस्था

साबिती उपन्यासको रचना भएको तत्कालीन युगको शैक्षिक अवस्था सन्तोषजनक थिएन । शिक्षामा नैतिक नियमहरू केही थिएनन् । विद्यार्थीहरू स्कुल, क्याम्पस पढ्ने छाडेर विदेशी सभ्यता र संस्कृतिलाई भित्र्याउन तल्लीन थिए । विद्यार्थीमा पढ्ने बानी होइन, चिट चोर्ने र परीक्षामा निरीक्षकलाई धम्क्याउने बानी परेको छ । विद्यार्थी छात्र, छात्रा यौन क्रियाकलापमा सहभागी भएका छन् । शिक्षकहरू पनि इमान्दार र मिहिनेती छैनन् । युवा-युवतीहरूमा बौद्धिक दरिद्रता व्याप्त छ । 'म' पात्र यात्राको क्रममा आफ्ना सामान चोरी भएर भोकभोकै बस्नु परेको छ । उसले तत्कालीन शैक्षिक अवस्थालाई व्यङ्ग्य गर्दै शिक्षा र सभ्यताले आफू बिग्रेको कुरा बताएको छ । देशमा नीति, नियम र कानून छैन । यसै कारणले

शैक्षिक माफियाहरूको बिगबिगी फैलिएको छ । उपन्यासको नायक 'म' पात्र युवा छ, बौद्धिक छ तर विश्वविद्यालयका प्राध्यापकभैँ बौद्धिक पनि ऊ छैन किनभने ऊ तिनीहरू जस्तो स्वस्ति सलाम गर्दैन । स्वस्ति गरेर बाँच्छन्, कसैलाई जन्मको आधारमा ठूलो मान्दैन । तत्कालीन समयमा पञ्चायती क्रूर शासनको दमन सहेर बाँच्नुभन्दा त्यसका विरुद्ध लेख्नु भन्नु यातनादायक हुन्थ्यो । यसरी शैक्षिक विसङ्गतिको तीव्र आलोचना गरिएको साबिती उपन्यासले तत्कालीन नेपालको शैक्षिक अवस्था, खराब संस्कृति र विसङ्गतिको आवाज उठाएको छ ।

यसरी समसामयिक यथार्थको प्रस्तुति भएको यस साबिती उपन्यासमा तत्कालीन युगको राजनैतिक, आर्थिक र शैक्षिक अवस्थाको युगीन पृष्ठभूमिमा रचिएको हो भन्ने कुरा उपर्युक्त सन्दर्भहरूबाट पुष्टि हुन्छ ।

३.८ आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा साबिती

नेपाली उपन्यासको विकास प्रक्रिया त्यति लामो छैन । नेपाली उपन्यास भन्न सकिने रचना भनेर वीरचरित्र (१९६० तिरको) लाई ठानिन्छ । यस वीरचरित्रले नेपाली उपन्यासको रेखाङ्कनमा ऐतिहासिक महत्व राख्दछ । यो उपन्यास नै नेपाली भाषामा लेखिएको पहिलो मौलिक उपन्यास मानिन्छ । विविध आख्यानहरूको विकासबाट नै नेपाली उपन्यासको विकास भएको हो । नेपाली आख्यान विधामा पनि विभिन्न किसिमका लामा-छोटा आख्यानहरू विकसित भएका देखिन्छन् ।

यसरी हर्दा नेपाली उपन्यासको विकास क्रममा हितोपदेश, पञ्चतन्त्र, वीरसिक्का, जस्ता आख्यानात्मक ग्रन्थहरू उपन्यासका रूपमा आएका छन् । वीरचरित्रपूर्व चन्द्राकान्ता, नरेन्द्रमोहनी, महेन्द्रप्रभा जस्ता कृतिहरू आए पनि ती कृतिहरूमा औपन्यासिकता नपाइएकाले वीरचरित्र नै प्रथम मौलिक औपन्यासिक रचना मानिन्छ । वीरचरित्रदेखि रूपमती पूर्वको समयमा थुप्रै औपन्यासिक कृति आए पनि ती उपन्यासहरूले आधुनिकता ल्याउन सकेका थिएनन् । नेपाली उपन्यासको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान् तथा समालोचकहरूले औपन्यासिक यात्रामा देखापरेका उपन्यासहरूलाई विभिन्न वाद, धारा आदिमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरेका छन् । आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकास क्रममा साबिती उपन्यासको स्थान निर्धारण गर्नु पर्ने भएकाले यहाँ विभिन्न उपन्यासको सामान्य चर्चा गरी विवेच्य कृतिको स्थान निर्धारण गरिएको छ ।

सरदार रुद्रराज पाण्डेले वि.सं. १९९१ मा **रूपमती** उपन्यास लेखेपछि नेपाली उपन्यासले आधुनिकतातर्फ पाइला चालेको थियो । **रूपमती** उपन्यास माध्यमिक कालीन अतिरञ्जनात्मक, तिलस्मी, जासुसी र काल्पनिक उपन्यासहरूभन्दा भिन्न उपन्यासका रूपमा आएको छ । यस उपन्यासले प्राथमिक र माध्यमिक कालीन औपन्यासिक परम्परा र प्रवृत्तिलाई त्याग्दै सामाजिक विषयलाई ग्रहण गरेको छ । सामाजिक विषयवस्तु, सामाजिक पात्र, संवाद आदिमा पनि सहजता तथा यथार्थता पाइन्छ । **रूपमती**ले सामाजिक यथार्थलाई प्रस्तुत गर्दागर्दै पनि मूल उद्देश्य भने औपदेशिकतालाई अँगालेको देखिन्छ । **रूपमती** पछि यस परम्परामा धेरै उपन्यासहरू सिर्जना भएका छन् । त्यसरी नै वि. सं. १९९३ मा रूपनारायण सिंहको **भ्रमर** उपन्यास औपन्यासिकताले सजिएर आएको छ । **रूपमती**ले आदर्शोन्मुख सामाजिक यथार्थवादी धाराको थालनी गरेको थियो भने **भ्रमर**ले स्वच्छन्दतावादी धाराको सुरुवात गरेको हो ।

वि. सं. २००४ सालमा नेपाली उपन्यास परम्परामा अर्को नयाँ परम्पराको सुरुवात भएको देखिन्छ । लैनसिंह वाङ्गदेलको **मुलुकबाहिर** (२००४) ले आदर्शको पूर्ण परित्याग गर्दै सामाजिक यथार्थवादी धाराको थालनी गरेको थियो । यो उपन्यास समाजका यथार्थ पक्षको उद्घाटन गर्न अत्यन्त सफल भएको देखिन्छ । यसरी नै आलोचनात्मक यथार्थवादी परम्पराको पहिलो नेपाली उपन्यास लैनसिंह वाङ्गदेलको **लड्गडाको साथी** (२००८) हो तर यस धाराको पूर्ण रूपमा प्रयोग गरेको उपन्यास भने हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको **स्वास्नीमान्छे** (२०११) हो । त्यसपछि आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको विकास भएको देखिन्छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधान यस परम्पराका सशक्त प्रतिभाशाली र प्रमुख उपन्यासकार हुन् । **स्वास्नीमान्छे** जस्तो नयाँ परम्पराको थालनी गर्ने उपन्यासदेखि लिएर **एकचिहान** (२०१७) पनि उनको यसै धारामा लेखिएको उत्कृष्ट उपन्यास हो । प्रधान आफ्ना उपन्यासमा सामाजिक दायित्वप्रति अत्यन्त सचेत रही अन्धविश्वास, शोषण तथा परम्परागत कुरीतिप्रति तीव्र प्रहार गर्दै आमूल परिवर्तनको पक्षमा रहेका छन् । **स्वास्नीमान्छे**मा नारीमाथि गरिने भेदभाव र भोगवादी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसै गरी **एकचिहान** उपन्यासमा गरिब तथा किसान परिवारको कारुणिक गाथालाई प्रस्तुत गर्दै शोषक र शोषित बीचको वर्गीय द्वन्द्वको चित्रण गरिएको छ ।

यसै परम्पराका अर्का उपन्यासकार दौलतविक्रम विष्ट हुन् । उनका मञ्जरी (२०१६), एक पालुवा अनेकौं याम (२०२६), बिग्रिएको बाटो (२०३३), थाकेको आकाश (२०३४), भोक र भित्ताहरू (२०३८), ज्योतिज्योति महाज्योति (२०४५) आदि उपन्यासहरूमा पनि आलोचनात्मक प्रवृत्ति पाइन्छ । एक पालुवा अनेकौं याम उपन्यासले २००७ सालको प्रजातन्त्र प्राप्ति पछिको दुई पुस्ताबीचको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गरेको छ । भोक र भित्ताहरू उपन्यासले गरिबप्रति हुने शोषणलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । धनी र गरिबबीचको आर्थिक विषमता नै यस उपन्यासको केन्द्र हो । ज्योति ज्योति महाज्योतिमा आर्थिक आडमा गरिने विकृतिहरूमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । ताना शर्मा पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराका सशक्त उपन्यासकार हुन् । उनका मेरो कथा (२०२६), ओभेल पर्दा (२०२६), सूली (२०३०), भ्रमलको (२०४५) र नेपालदेखि अमेरिकासम्म (२०४९) जस्ता उपन्यासहरू प्रकाशित भएका छन् । निश्चित क्षेत्रीय गुरुङ संस्कृतिको चित्रण मेरो कथामा गरिएको छ । ओभेल पर्दा उपन्यासमा अपराध मनोविज्ञानको चित्रण गरिएको छ । सूली उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी दृष्टिले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ । त्यस्तै ध्रुवचन्द्र गौतमले आफ्नो उपन्यास लेखनको दोस्रो चरणमा आलोचनात्मक यथार्थवादलाई केन्द्र बनाएर समाजमा विद्यमान सबै प्रकारका विसङ्गतिको जरा खोतल्न क्रियाशील रहेका देखिन्छन् । उनका कट्टेल सरको चोटपटक (२०३७), अलिखित (२०४०), निमित्त नायक (२०४३), स्वर्गीय हीरादेवीको खोज (२०४५), एक शहरको एक कोठा (२०४६), उपसंहार अर्थात् चौथो अन्त्य (२०४८), दुविधा (२०५२), अग्निदत्त अग्निदत्त (२०५३), फूलको आतङ्क (२०५५) र तथाकथित (२०५९) आदि उपन्यासहरूले तत्कालीन समाजका अभाव, समस्या, विकृति, विसङ्गति आदिलाई समयसापेक्ष रूपमा समेटेका छन् । त्यसै गरी विजय मल्लको अनुराधा (२०१८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका तीन घुम्ती (२०२५), सुम्निमा (२०२७), केशवराज पिंडालीको एकादेशकी महारानी (२०२६) पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा लेखिएका उपन्यासहरू हुन् । त्यसै गरी पारिजातका शिरीषको फूल (२०२२), महत्ताहीन (२०२५), बैसको मान्छे (२०२८), तोरीबारी बाटा र सपनाहरू (२०३३), उसले रोजेको बाटो (२०३५) अनिदो पहाडसँगै (२०३९) । जगदीश घिमिरेको लिलाम (२०२७) र साबिती (२०३२) आदि उपन्यासहरू पनि यसै आलोचनात्मक यथार्थवादी परम्परामा रचना गरिएका उपन्यासहरू हुन् । गणेश रसिकको गंगाको ओतमुनि (२०४८), कृष्ण गौतमको स्वर्णबिम्ब, नारायण

ढकालको पीत संवाद (२०५५), रामप्रसाद ज्ञवालीको परिवर्तनको मोडमा (२०५०), जीवनका घुम्तीहरू (२०५३), ध्रुव सापकोटाको विखण्डित (२०५५), नारायण तिवारीको पीतामा (२०५७), ध.च. गोतामेको घामका पाइलाहरू (२०३५), भरत जङ्गमको कालो सूर्य (२०३९), नरेन्द्रराज पाण्डेको नाङ्गो मान्छेको डायरी (२०४४), कविताराम श्रेष्ठको बकपत्र (२०४६), खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको जूनकिरीको संगीत (२०५६) आदि उपन्यासहरू आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा लेखिएका महत्वपूर्ण उपन्यासहरू हुन् ।

यसरी हेर्दा जगदीश घिमिरे नेपाली उपन्यास परम्परामा एक सफल उपन्यासकारका रूपमा देखापरेका छन् । सामाजिक यथार्थवादी धाराको लिलाम (२०२७) उपन्यास लेखेर आफ्नो लेखकीय पहिचान बनाएका घिमिरेले २०३२ सालमा आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको साबिती उपन्यास लेखेर लेखकीय मोडलाई परिवर्तन गरेको देखिन्छ । आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकास क्रमका सापेक्षतामा हेर्दा विभिन्न मोड प्रतिमोड हुँदै विकसित भएको नेपाली उपन्यास परम्परामा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति लिएर साबिती उपन्यास प्रस्तुत भएको छ । यस उपन्यासले तात्कालीन नेपाली समाजका विकृति र विसङ्गतिको चित्रण गर्दै खास गरी पञ्चायती व्यवस्थाका आड भरोसामा गरिएका जनविरोधी कार्य र त्यस व्यवस्थामा हाली मुहाली गर्ने अवसरवादी प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्यात्मक आलोचना गरेको छ । पञ्चायती व्यवस्थाको समयमा सोभा, निमुखा, आदर्शवादी व्यक्तिले भोग्नु परेको कष्टकर जीवनलाई उपन्यासभरि चित्रण गरिएको छ । शिक्षित व्यक्तिहरू नेता, कर्मचारी, पुलिस आदि सबैले देशलाई खोक्रो बनाएका छन् । शोषण, दमन र दरिद्रता अनि चाकरी चकचकीको विगबिगी छ । नेपाली जनजीवन, दम्भी मान्यताहरू, भूठ र अविश्वासले घेरिएको सम्भ्रान्त वर्गको क्रियाकलापले लथालिङ्ग हुन पुगेको छ । गरिबी, अन्याय, अत्याचार र शोषण, दमनले चरम सीमा नाघिसकेका छन् । नारीहरूमाथि राज्यपक्षबाटै र उच्च ओहोदाका व्यक्तिहरूबाट यौनशोषण गरिएको छ । बेरोजगारी समस्याहरूले युवाहरू विक्षिप्त बन्न पुगेका छन् । भोकले गर्दा श्रमिक माग्ने र खोस्ने अवस्थामा पुगिसकेका छन् । उपन्यासको नायक 'म' पात्र यस्ता खालका विकृति र विसङ्गतिबाट अत्यन्त विक्षिप्त बनेको छ । कर्मचारी र पुलिसहरू गरिबलाई चोरमा परिणत गराउन तल्लीन छन् । डाइभर, पुलिस र उच्च ओहोदाका मान्छे यौन आनन्द लिन व्यस्त छन् । भ्रष्टहरू माथिल्लो स्थानमा पुगेका छन् । पैसामा बिकने बौद्धिक व्यक्तिहरू महान् साहित्यकार कहलिएका छन् । वाक् तथा लेखन स्वतन्त्रतामाथि प्रतिबन्ध

लगाइएको छ । यी सबै विकृति र विसङ्गतिको कारण सारा युवावर्ग साबितीको 'म' पात्र जस्तै अशक्त भएका छन् ।

३.९ निष्कर्ष

यसरी जगदीश घिमिरेले देशमा व्याप्त विकृति र विसङ्गतिलाई साबिती उपन्यास मार्फत् आलोचनात्मक यथार्थवादी परम्परालाई भन्नु सबल बनाएका छन् । राजनैतिक रूपले प्रतिबन्धित भएको बेला पनि उनले शासकीय, प्रशासकीय, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक कुरीति, कुप्रथामा देखिएका विविध प्रकारका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई आलोचनात्मक रूपबाट प्रस्तुत गर्न सक्नु लेखकको विशेषता हो । यसरी नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा साबिती उपन्यासले आलोचनात्मक यथार्थवादी परम्परामा एउटा स्पष्ट रेखा कोर्ने कार्यमा सफलता प्राप्त गरेको छ । आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यासको विकासमा यसले एउटा ईँटा थप्ने काम गरेको छ । त्यसैले यो साबिती उपन्यास यस परम्पराको महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त गर्न सफल उपन्यास हो ।

परिच्छेद : चार

औपन्यासिक तपवका आधारमा साबिती उपन्यासको अध्ययन

४.१ औपन्यासिक तपव

उपन्यास साहित्यको गद्यविधाका रूपमा देखापरेको व्यापक युग, जीवन, समाज आदिलाई समेटेको विधा हो । यसले मानवीय स्वरूप, प्रवृत्तिहरूलाई वृहत् एवम् विविध कोणबाट देखाउने प्रयास गरेको हुन्छ । यसको निर्माणमा पनि आफ्नै किसिम र प्रक्रियाहरू रहेका छन् । कथा, नाटक आदि विधामा जस्तै यसका पनि छुट्टै संरचक तपवहरू रहेका छन् । एउटा पूर्ण उपन्यास बन्नका लागि विविध तपवहरूको जमघट एकै ठाउँमा भएको हुनुपर्छ । प्राचीन कालदेखि नै यसका अनेकौँ मौलिक तपवहरू रहेका छन् । यी तपवहरूकै योगबाट एउटा पूर्ण स्वरूपको निर्माण हुन्छ । उपन्यासका तपवका सम्बन्धमा विद्वान्हरू बीच एकरूपता चाहिँ पाइँदैन । प्राचीन समयका तुलनामा भन्दा अर्वाचीन समयमा यसका तपवहरूमा परिवर्तन आएको छ । प्रायः विद्वान्हरूबीच तपवका सम्बन्धमा मतैक्य नदेखिए पनि उनीहरू बढीभन्दा बढी एक अर्काका नजिक देखिन्छन् । तसर्थ यसको कोमलतम स्वरूप र विकासशील प्रकृतिले गर्दा यसलाई निश्चित शास्त्रीयतामा बाँध्न नसकिए पनि सामान्यतः यसमा पाइने आवश्यक वस्तुका आधारमा उपन्यासको मूलभूत तपव भन्नाले कथानक, चरित्र, संवाद, शैली, परिवेश, उद्देश्य आदिलाई औँल्याइएको हो ।³⁸ त्यस्तै ऋषिराज बरालले उपन्यासका संरचक तपवहरूमा कथानक, चरित्र चित्रण, विचार, दृष्टिबिन्दु, भाषाशैली र परिवेशलाई उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै राजेन्द्र सुवेदीले वस्तु, चरित्र, कथोपकथन, द्वन्द्व, परिवेश र विचारलाई औँल्याएका छन् । त्यसै गरी कृष्णहरि बराल र नेत्र एटमले हिजो आजका नवीन पद्धतिहरूलाई समेत समावेश गरी तपवको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनीहरूले तपवका नौ प्रकार बताएका छन् : कथानक, चरित्र, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु,

³⁸ टड्कप्रसाद न्यौपाने, साहित्यको रूपरेखा, दो. सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०४९), पृ. २०३ ।

भाषा, प्रतीक र बिम्ब, गति वा लय । यसरी विभिन्न विद्वान्हरूबीच मतभेद देखिए पनि समग्रमा भन्दा उपन्यासका तफ्त्व भन्नाले कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, भाषाशैली, उद्देश्य, द्वन्द्व, दृष्टिविन्दु, कथोपकथन, कौतूहल आदिलाई प्रमुख र गौण तफ्त्वका रूपमा चिनाउने गरेको पाइन्छ ।

४.१.१ कथावस्तु

उपन्यासको कथावस्तु सबैभन्दा महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । उपन्यास निर्माणको आधारभूमि नै कथानक हो । सामान्य वा जटिल घटनाहरूको संयोजनबाट उपन्यासको कथावस्तु निर्माण हुन्छ । उपन्यासले पाठकमाभक्त कर्तिको सफलता प्राप्त गर्छ वा गर्दैन भन्ने कुरा कथावस्तुमा नै भर परेको हुन्छ । कथानकका लागि विभिन्न घटनाहरूलाई शृङ्खलाका रूपमा आपसमा मिलाइएको हुन्छ । उपन्यासमा प्रस्तुत हुने कथावस्तु लेखकको अमूर्त विचार वा धारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयास गरेको हुन्छ । देश, काल, परिस्थितिको निर्माणमा कथावस्तुले भूमिका खेलेको हुन्छ । कथावस्तुले नै पाठकलाई उत्सुकता प्रदान गर्दै अधि बढाएको हुन्छ । यसलाई उपन्यासमा शरीरको रूपमा लिइन्छ । कथानक भनेको उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा हो । यसमा आउने घटनाहरू कार्य कारण सम्बन्धद्वारा कसिएका र व्यवस्थित गरिएका हुन्छन् ।³⁹ विविध विषय, परिवेशलाई समेटेर उपन्यासकारले कथानक उनेको हुन्छ । सामान्य कथावस्तुलाई पनि कलात्मक र सिलसिलाबद्ध रूपमा ल्याएको हुन्छ । उपन्यासमा प्रयोग भएको कथावस्तु आदि, मध्य र अन्त्यको परिपाकपूर्ण वितरण गरिएको हुन्छ । कथावस्तुको विकासका निम्ति उपन्यासकारले अनेक किसिमका कथाको विन्यास गरेको हुन्छ । आधुनिक युगका उपन्यासहरूमा कथावस्तुलाई कम महत्व दिन थालिएको छ र विशृङ्खलित एवम् क्षीण कथावस्तुको आयोजना गर्न थालिएको छ । उपन्यास निर्माण गर्दा कथावस्तुको प्रभावकारिता कमजोर भयो भने त्यसको कलात्मक मूल्यमा ह्रास आउँछ । मानव शरीरमा मुटुबिना शरीरको कल्पना गर्न नसकेभन्ने कथावस्तुबिना उपन्यासको कल्पना गर्न पनि सकिँदैन । आजभोलि कथावस्तुको रूपमा ऐतिहासिक, पौराणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, काल्पनिक आदि अनेक स्रोत रहेका छन् । त्यसै गरी विविध वादका रूपमा यथार्थवादी, विसङ्गतिवादी, जासुसी, मनोवैज्ञानिक आदि जुनसुकै पनि लिएको पाइन्छ । आधुनिक उपन्यास लेखनमा कथानकलाई बेवास्ता गरेर उपन्यासहरू लेखनाले निकै चुनौतीका खुड्किलाहरू देखापरेका छन् । नयाँ-नयाँ प्रयोग, शैली, भित्र्याउने क्रममा यस्ता

³⁹ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

कुराहरू देखिएका छन् । कथानकको ढाँचा पनि फरक-फरक तरिकाले विकास भएको पाइन्छ । उपन्यासमा कथानकको विकास पनि रैखिक, वृत्ताकारीय कुनै हुन सक्छ । कथानकको आङ्गिक विकासअनुसार भएका कथाहरू रैखिक मानिन्छन् भने कुनै शास्त्रीय विधिमा नबोधिएका क्रमबद्ध रूपले नआएका कथानक वृत्तकारीय मानिन्छन् ।

४.१.२ चरित्रचित्रण

आधुनिक उपन्यासमा चरित्रको भूमिका निकै महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । व्यक्तिले संवरण गरेको गुणदोष प्रकट गर्ने मूल तत्व नै चरित्र हो । चरित्रकै माध्यमबाट व्यक्तिको बाह्य तथा आन्तरिक पक्षलाई सर्जकले पाठकसामु प्रस्तुत गरेको हुन्छ । उपन्यासमा कुनै पनि घटना आफैँ घट्टै, पात्रद्वारा घट्टै गर्दछ । चरित्र निर्माण मार्फत नै व्यक्ति तथा समाजको आन्तरिक तथा बाह्य प्रवृत्तिहरूको प्रस्तुति हुन्छ । सर्जकले उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका चरित्र नै समाजका प्रतिनिधि रहेका हुन्छन् र तिनीहरूले गर्ने सत् र असत् कार्य पनि सामाजिक पृष्ठभूमिमा रहेको हुन्छ । उपन्यासका पात्रहरूको प्रयोग मानव र मानवेतर दुवै किसिमका हुन सक्छन् र तिनीहरूको वहन गर्ने भूमिका पनि मुख्य, सहायक, गौण आदि रहेका हुन्छन् । मुख्य पात्रले खेल्ने भूमिका महत्वपूर्ण हुनुका साथै कथालाई समेत अगाडि बढाउने किसिमको हुन्छ । सहायक तथा गौण पात्रले पनि सोही कार्यलाई सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । कथावस्तुको स्वरूप र स्थितिअनुसार यी पात्रहरूले विभिन्न विशेषता बोकेका हुन्छन् । चरित्रले नै सम्पूर्ण उपन्यासको वैचारिक पक्षलाई सङ्केत गरेको हुन्छ, प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । उपन्यासका पात्रहरू केन्द्रीय, परिधीय हुनाका साथै प्रवृत्तिगत आधारमा पात्रहरू अनुकूल, प्रतिकूल गरी दुई किसिमका पनि हुन्छन् । उपन्यासकारले अनुकूल पात्रमार्फत देश, काल, परिस्थिति, संस्कृति, आर्थिक, राजनैतिक आदि परिवेशलाई ध्यानमा राखेर कार्य गर्दछ । उपन्यासकारले आफ्नो विचार, उद्देश्यलाई पनि सोही पात्रका माध्यमबाट भनिरहेको हुन्छ । उपन्यासमा त्यसै गतिशील र स्थिर, यथार्थ, आदर्श, अन्तर्मुखी गोला र च्याप्टा, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिक आदिका रूपमा चरित्रलाई हेरिएको छ । त्यस्तै लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता, आवद्धता आदिका रूपमा चरित्रको भूमिका रहेको छ । उपन्यासभरि पात्र सृजनाका क्रममा आवश्यकतानुसार धनी, गरिब, विद्वान्, मूर्ख, युवा, वृद्ध, सज्जन, दुर्जन, उदार, अनुदार, स्वार्थी, निःस्वार्थी आदि जस्तासुकै पनि प्रयोग भएका पाइन्छन् । उपन्यासकारले काल्पनिक चरित्रमार्फत जीवन र जगत्को यथार्थ चित्रण गरेको हुन्छ । यसरी उपन्यासको समग्र पक्षलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य र विचारको प्रकटीकरण

गर्ने चरित्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । चरित्रको सहायताले उपन्यासमा उनीहरूका जातीय विशेषताहरू, मानवीय शाश्वत सत्यहरू र व्यक्तिको प्रवृत्तिगत वैचित्र्यहरू उद्घाटित गरेको पाइन्छ ।⁴⁰

४.१.३ परिवेश

उपन्यासमा देश, काल, वातावरणको पनि स्थान महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । उपन्यासकारले देश, काल, वातावरणलाई नै आधार बनाएर उपन्यास रचना गरेको हुन्छ । उपन्यासमा पात्र वा चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने स्थान, वातावरण अथवा घटनाहरू घटित हुने वस्तु जगत्लाई नै परिवेश भनिन्छ । देशकालभित्र चरित्रको सम्पूर्ण पर्यावरण समेटिएको हुन्छ । समाजका विविध समस्या, रीतिस्थिति, चालचलन, सामाजिक मूल्य र मान्यता, समाजसँग सम्बन्धित रहेका हरेक सांस्कृतिक पक्ष आदिलाई यसले समेटेको हुन्छ । त्यसैले उपन्यासकारले यी विषयहरूकै सेरोफेरोमा समाजसापेक्ष भएर परिवेशको निर्माण गरेको भेटिन्छ । सामान्यतः उपन्यासमा कुन समाज र त्यसको अवस्था लेखिएको छ भन्ने कुरालाई परिवेश अन्तर्गत हेरिन्छ । त्यस उपन्यासको मूल्य निर्धारण गर्दा पनि परिवेशसँग तुलना गरी गर्ने गरिन्छ । जहाँ रहेर पात्र-पात्राहरू कार्य गर्दछन्, त्यस्तो घटनाको समय वरिपरिको आन्तरिक र बाह्य स्थिति आदिलाई देश, काल, वातावरणको रूपमा लिइन्छ ।⁴¹ सर्जकले परिवेश अनुसार कृति सिर्जना गर्न नसके सो कृतिको सफलताको अपेक्षा गर्न पनि सकिँदैन । उपन्यासकार स्वयं पनि आफ्नै देश, काल, जाति, संस्कृतिमा हुर्कने भएकाले उसले उपन्यासमा पनि सोही सामाजिक परिवेशलाई लिएको पाइन्छ । परिवेशलाई पनि आन्तरिक तथा बाह्य गरी दुई भागमा हेरिन्छ । बाह्य परिवेशमा सामाजिक, राजनैतिक तथा प्राकृतिक पर्दछन् र आन्तरिक परिवेशमा व्यक्तिको वैयक्तिक मनोजगत् पर्दछ । विश्वसाहित्यमा पनि समसामयिक परिवेशलाई समेट्न सकेका उपन्यासहरू अत्यन्त सफल भएका छन् । परिवेशको सजीव चित्रणले उपन्यासलाई विशिष्ट बनाउन सहयोग गरेको देखिन्छ । परिवेशले नै सामाजिक जीवन, त्यहाँको लडाइखुवाइ, प्रवृत्ति, भेसभूसा र समाजका मानवीय समस्याहरूको प्रतिकृति उतारेको हुन्छ । त्यसैले उपन्यासलाई प्रभावकारी र रोचक बनाउन परिवेशको उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उपन्यासकारले एउटा निश्चित आधारभूमि तयार गरेर यसको निर्माण गरेको हुन्छ । उपन्यासमा वर्णित विषयवस्तु नै सामाजिक

⁴⁰ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, ते. सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५२), पृ. ८ ।

⁴¹ टड्कप्रसाद न्यौपाने, पूर्ववत्, पृ. २१४ ।

परिवेशले निर्माण गरेको हुन्छ । उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली राजनैतिक वातावरणमा विसङ्गतिपूर्ण जीवन बाँचिरहेका मध्यम र निम्न मध्यम वर्गका चरित्रहरू र उनीहरूको कार्यशैलीले तत्कालीन राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक खराब स्थितिलाई इङ्गित गरेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त भूप्रेकामी, भूप्रेनी, कान्छाकान्छी, जिम्बाल साहेब प्रयुक्त पात्रहरूले यिनै समग्र चिन्तनको वाहक बनेर क्रियाव्यापार सम्पन्न गरेका छन् । नेपाली समाजको निम्नस्तरको पात्रहरूको प्रतिनिधित्व भूप्रेकामी र भूप्रेनीले सफलतापूर्वक गरेका छन् भने समाजमा जानेबुझेको ठूलो भनेर गनिने जिम्बाल साहेबले सामन्ती समाजको प्रतिनिधित्व गरेको छ । उनीहरूको भाषाशैली खानपिन गर्न नपाएको अवस्थामा छोराछोरीको अवस्था देख्दा जीवनप्रति निराशा र घृणा पैदा गरेको छ जुन तत्कालीन समाज र आजको कटु यथार्थ हो । सत्ताधारी उच्च पदस्थ कर्मचारीहरू र तिनका काला कर्तुत एवम् प्रशासनिक अस्तव्यस्तता तत्कालीन कर्मचारीहरूको ज्वलन्त उदाहरण हो । भूप्रेकामीको घरको अवस्था खान नपाएर रोइरहेका छोराछोरीको अवस्थाले निम्न वर्गले भोग्नु परेको नारकीय पीडा उक्त राजनैतिक र सामाजिक सामन्ती समाजको सम्प्रेषणको द्योतक हो । भूप्रेकामी र कमिनीले वैवाहिक सुखद दाम्पत्य जीवनलाई राम्रोसँग व्यतित गर्न नपाउनु गरिबीको पीडाले हो । यसरी वस्तुगत पक्ष दुर्बल र चिन्तन पक्ष सबल रहेको साबिती उपन्यास तत्कालीन नेपाली समाजको देशकाल र वातावरण सुहाउँदो हुन गएको छ ।

४.१.४ दृष्टिबिन्दु

उपन्यासमा कथयिताले कथावाचनका लागि उभिने वा बस्नलाई रोजेको ठाउँ नै दृष्टिबिन्दु हो ।⁴² यसले कथा भन्ने व्यक्ति वा तरिकालाई बुझाउँछ । दृष्टिबिन्दु मूल रूपमा कुन प्रकारको सम्बन्ध कायम रहेको छ भन्ने प्रश्नमा आधारित हुन्छ । उपन्यासको प्रस्तुतिलाई जीवन्त राख्ने कार्य दृष्टिबिन्दुले गर्दछ । आधुनिक उपन्यास परम्परामा दृष्टिबिन्दुलाई महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा लिइने थालिएको छ । उपन्यासमा कथावाचक कसरी उभिन्छ मात्र उपन्याससित गाँसिएको छैन । कथावाचक कसरी भन्दछ, केको कथा भन्दछ भन्ने कुरा पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । दृष्टिबिन्दुअनुसार कथा वाचकको स्थितिलाई विभिन्न किसिमले व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा दृष्टिबिन्दु बाह्य वा तृतीयपुरुष र आन्तरिक वा प्रथमपुरुष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । मुख्य रूपमा हेर्ने हो भने पात्रलाई 'म' र 'त्यो' को रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । उपन्यासमा दृष्टिबिन्दु कथानकको प्रस्तुतीकरणसँग सम्बन्धित

⁴² कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

महफवपूर्ण तफव हो । तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु भएका उपन्यासमा कथयिता नै सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता हुन्छ । उपन्यास कथयिताका आधारमा यसलाई सर्वज्ञ र सीमित गरी दुई वर्गमा बाड्न सकिन्छ । सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासकारले उपन्यासका सबै पात्रहरूको भावना, विचार, उद्देश्य आदिको मनःस्थितिको बारेमा चित्रण गर्ने गर्दछ । उपन्यासमा कथयिताले नै सम्पूर्ण कुरा आफ्नै नियन्त्रणमा लिएको हुन्छ । सर्वज्ञ पनि हस्तक्षेपी र विवैयक्तिक गरी दुई प्रकारको हुन्छ । समग्रमा भन्दा दृष्टिबिन्दुमा चाहिँ केवल एक पात्रको मनःस्थितिको चित्रण गरिन्छ । सीमित पक्षबाट मात्र कुनै कुराको चर्चा गरिन्छ । आन्तरिक दृष्टिबिन्दुलाई केन्द्रीय र परिधीय भनी छुट्याउन सकिन्छ । समग्रमा भन्दा दृष्टिबिन्दु उपन्यासमा कथावाचकको अवस्था हो । वास्तवमा आख्यानको सन्दर्भमा दृष्टिबिन्दु भन्नाले कथावाचक उभिने ठाउँ भन्ने बोध हुन्छ ।⁴³ यसरी विविध पात्रको सजीवतामाथि प्रकाश पार्ने काम दृष्टिबिन्दुले गर्दछ ।

४.१.५ उद्देश्य

उद्देश्य उपन्यासको अति नै महफवपूर्ण तफव हो । कृतिकारले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष भए पनि कुनै न कुनै उद्देश्य लिएको हुन्छ । उपन्यासकारले आफ्नो दृष्टिकोण वा विचारधाराहरूलाई बह्वर्थक रूपमा ध्वन्यात्मक ढङ्गले अघि सारेको हुन्छ । उपन्यासमा खास गरी सामाजिक समस्या र वैयक्तिक जीवनका विविध पक्षको विस्तृत अध्ययन हुनाले त्यसमा चित्रित जीवन र समस्याहरू यथातथ्य वर्णन मात्र नभएर तिनीहरूले जीवनप्रति उपन्यासकारको कुनै विशिष्ट दृष्टिकोणलाई नै प्रकट गरिरहेका हुन्छन् ।⁴⁴ उपन्यासकारको सामाजिक परिवेश, वातावरण, संस्कार आदि अनुसार उनले उद्देश्यलाई निर्धारण गरेको हुन्छ । उपन्यासको विषयअनुसार पाठकलाई आनन्द तथा मनोरञ्जन दिनु, धार्मिक सन्देश दिनुका साथै अर्वाचीन समयमा समाजलाई नै नैतिक रूपमा अगाडि बढाउनु, सामाजिक विकृतिहरू र विसङ्गतिहरूलाई देखाउनु, त्यसको चिरफार गर्नु र यथार्थ पक्ष आदिलाई पाठकमाभ ल्याउनु उपन्यास लेखनको उद्देश्य हो । कुनै पनि उपन्यासकारको जीवनदृष्टि उद्देश्यमार्फत नै आएको हुन्छ । उपन्यासहरू सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक जे-जस्ता विषयमा आधारित भए पनि तिनीहरूको एक न एक उद्देश्य भने रहेकै हुन्छ । उपन्यासमार्फत भन्ने, देखाउने, प्रस्तुत गर्ने सारपक्ष नै उद्देश्य हो उपन्यासकारको प्रमुख लक्ष्य पनि हो । लेखकले पाठकलाई के-कस्ता आस्था, मूल्य, मान्यता प्रदान गर्दछ भन्ने कुरासँग

⁴³ ऋषिराज बराल, उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, दो. सं.(ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३), पृ. १७ ।

⁴⁴ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

उद्देश्यको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजलाई कुन बाटो देखाउने, पाठकलाई के सन्देश दिने आदि कुरा नै उद्देश्यसँग सम्बन्धित हुन्छन् । लेखकले कुनै पनि विषय वा सन्देशलाई आख्यानको कलात्मक रूप दिएर प्रस्तुत गरेको हुन्छ । भिन्न भिन्न शैली, विम्ब, प्रतीक आदिको प्रयोग गर्दै आफ्ना उद्देश्यलाई पाठकमाझ प्रस्तुत गर्दछ । उपन्यासको वैचारिक उचाइलाई उद्देश्यको प्राप्ति ठानिन्छ । लेखक समाजको कुन पक्षसँग बढी प्रभावित छ, कुन पक्षसँग बढी संवेदनशील छ, त्यही पक्ष नै स्रष्टाको वैचारिक सम्पत्ति भएर प्रकट हुन्छ ।⁴⁵ यसरी हेर्दा विषयगत गहनता, प्रस्तुतिगत उच्चता आदि नै उपन्यासको विचार पक्ष हो, उद्देश्य हो । उद्देश्यविना उपन्यास अर्थहीन हुन जान्छ । जस्तासुकै नवीनतम मौलिक प्रवृत्ति, सिद्धान्त, प्रणाली, वाद आदि अपनाइएका उपन्यासको रचना भए पनि तिनको मूल्य र उद्देश्य भने रहेकै हुन्छ ।

४.१.६ द्वन्द्व

द्वन्द्वलाई सङ्घर्ष पनि भन्ने गरिन्छ । कथावस्तु र पात्रको विविध क्रियाकलापद्वारा आवद्ध गराएर अभिव्यक्ति दिने तत्त्व द्वन्द्व हो ।⁴⁶ उपन्यास विभिन्न पात्रका माध्यमबाट अगाडि बढ्दै जाँदा द्वन्द्वको सिर्जना हुन पुग्छ । उपन्यासभरि सत् पक्ष र असत् पक्ष, न्याय-अन्याय, नायक-प्रतिनायक आदिका वादविवादबीच द्वन्द्व अगाडि बढ्छ । द्वन्द्वले गर्दा नै कुतूहलता र उत्सुकता प्रकट गर्दछ । सामाजिक परम्परा, परिवेश, वातावरण आदि कार्यले उपन्यासका पात्रहरूमा द्वन्द्व सिर्जना भएको हुन्छ । उपन्यासभित्रको द्वन्द्वले पाठकको मानसिक क्षमतालाई गतिशील बनाइदिन्छ । द्वन्द्वको सिर्जना भएपछि पाठकको अन्तर्मन पनि गतिशील भई उनीहरू उपन्यासको अन्त्यसम्म नै जिज्ञासु रहन्छन् । उपन्यासमा संवाद पनि रहेको हुन्छ । उपन्यासमा रोचकता, कौतूहलता सृजना गर्न द्वन्द्वको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । उपन्यासकारले के भन्छन् भन्दा पनि उपन्यासकारले चयन गरेको पात्रले के भन्छ, भन्ने कुरा बुझ्न पाठक आतुर हुन्छन् । द्वन्द्वमार्फत उपन्यासकारको शैल्पिक क्षमतालाई जाँच्न सकिन्छ । त्यसकारण, संवाद वा द्वन्द्वलाई आकर्षक बनाउन लेखक सतर्क भएको हुनुपर्छ ।

४.१.७ भाषाशैली

⁴⁵ गुणाकर भुसाल, (सम्पादक) **इन्द्रेणी सङ्गालो**, (कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन, २०५८), पृ. २२६ ।

⁴⁶ गुणाकर भुसाल, पूर्ववत् पृ. २२५ ।

उपन्यासको प्रमुख तत्वका रूपमा भाषाशैलीलाई मान्न सकिन्छ । उत्कृष्ट उपन्यासको सिर्जनामा भाषाशैलीको पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । शैली वर्णनात्मक, विवरणात्मक, भावात्मक, विचारात्मक जसुकै भए पनि त्यसको प्रयोग र प्रस्तुतीकरणमा भर पर्छ । त्यसैले उत्कृष्ट उपन्यास निर्माण गर्दा भाषा पनि उत्तिकै सन्तुलित हुनु पर्दछ । हाम्रै सामाजिक परिवेशमा घटित घटनालाई भाषिक संयोजनका माध्यमबाट नै लेखकले प्रस्तुत गरेको हुन्छ । कतिपय उपन्यासकारहरू र उपन्यासहरू भाषाशैलीको माध्यमबाट उदाएका छन् । विषयमात्र निकृष्ट भए पनि भाषामा सरलता, सरसता, कोमलता छ भने त्यसले सफलता प्रदान गर्न सक्छ । समय परिस्थितिअनुसार विभिन्न किसिमका विम्ब, प्रतीक प्रयोग गर्नाले पनि उपन्यासको गरिमामा भन्नु बृद्धि हुन्छ । शैलीको परिकारमा विभिन्नता देखिए पनि यसको काम त कथ्यवस्तुको आकर्षक, रोचकपूर्ण र सजीव प्रस्तुतीकरण नै हो ।⁴⁷ वातावरण, संवाद, कार्यव्यापार आदि कुराहरू भाषाकै माध्यमबाट अभिव्यक्त भइरहेका हुन्छन् । आफूले व्यक्त गर्न खोजेका कुराहरूलाई लेखकले आफ्नै कला र सिपको प्रयोग गरेर भाषालाई उत्कृष्ट बनाएको हुन्छ । **साबिती** अध्ययन वा पठन मानसिकताकै उपज हो । बुद्धि, विवेक र स्मृति जति तीव्र भएपनि गम्भीर साहित्यिक पृष्ठभूमिलाई आत्मसात् नगरीकन यति खँदिलो र गहकिलो कृतिकलेवर जन्मन सक्तैन । समीक्षकहरूले पत्ता लगाएको तथ्य हो **साबिती**मा दादावादको छाया छ । दादावाद फ्रान्सेली कवि, नाटककार ट्रिस्टान जाराले जुरिखमा स्थापना गरेको आन्दोलन हो । समस्त स्थापित मूल्य र मान्यताको विरोध गर्ने सम्पूर्ण बौद्धिक, साँस्कृतिक र सामाजिक परिपाटीप्रति विद्रोह जनाउने यो साहित्य र कलामा देखा परेको शून्यवादी आन्दोलन हो । **साबिती**मा देखिएका विरोध र विद्रोहका स्वरहरू वितृष्णा विमोहनका भावहरू बञ्चना र आडम्बरप्रतिका आक्रोशहरू दमन, शोषण, थिचोमिचो र उत्पीडनप्रतिका आवेग र आक्रोशहरू पर्यवेक्षण गर्दै लेखनको पृष्ठभूमिलाई समेत बुझी समीक्षक गोविन्दराज भट्टराईले दादावादकै छाया परेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । स्वयं लेखकका दृष्टिमा भने **साबिती** वैचारिक भद्र अवज्ञा सत्याग्रह र शान्तिवादी अराज्यवाद हो । सबै किसिमका ढोंगहरू विरुद्ध थोरोको सिभिल डिसओबिडियन्स वा महात्मागान्धीको सत्याग्रह हो । अराज्यवादको राज्य हुँदैन विचार नै यसको राज्य हो । अराज्यवादको साँधसिमाना हुँदैन । प्रेम नै यसको साँधसिमाना हो । विचारजीवी सिर्जनशील कलाकार अराज्यवादी नै हुन्छ । कुनै पनि राज्यसत्ताको नोकर हुँदैन । म्याक्सिम गोर्की, गाब्रिएल माखेज, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालप्रसाद रिमाल, मदनमणि दीक्षित पनि राज्यसत्ताका दास होइनन् (साबिती पृ. घ, ८४)

⁴⁷ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

अराज्यवादको दादावादसंग के कस्तो साइनो छ । दुबै एकै दर्शन हुन् वा दुबै दर्शनमा केही भिन्नता छ । यी समीक्षकहरूका विवेच्य विषय हुन् । स्पष्ट के हो भने यसमा दादावादको छाया छ र कथ्य केन्द्रमा अराज्यवादको दर्शन छ ।

अन्त्यमा केही वैचारिक असङ्गति, केही अस्पष्ट सन्देश, केही विरोधाभासयुक्त कथनको आभास भएपनि योजनात्मकताभन्दा रचनात्मकता, सहनधर्मिता भन्दा आक्रामकता, सरलताभन्दा बक्रता, सहजताभन्दा व्यङ्ग्यात्मकता, सङ्घर्षशीलताभन्दा निरन्तरता, आशावादिताभन्दा तीक्ष्णता, विषयको गम्भीरताभन्दा शैलीको प्रखरता साबितीले साबित नै गरिराखेको सर्वोत्कृष्ट साहित्यिक उपलब्धि हुन् । मदनमणि दीक्षितका दृष्टिमा यो निजात्मवादी गद्यको काव्यात्मक निबन्ध हो । गोविन्दराज भट्टराईको विचारमा मानवीय धरातलको यथार्थवादी, विषाक्त भोगाइको मूर्तरूप तथा विशालकाय कटु सत्यको सूत्रपात हो त्यस्तै भवानी घिमिरेका सोचाइमा साबिती युगबोधले अनुप्राणित वस्तुस्थितिको सुन्दर प्रस्तुतिकरण हो । शैलेन्द्र साकारका नजरमा यो अनास्थाहरूको मोहभङ्गको जीवन्त दस्तावेज हो । प्रमोद प्रधानका दृष्टिमा नौलो परिपाटीको सिर्जना हो । गिरिराज आचार्यका विचारमा यो विक्षुब्ध र व्यथित मानिसहरूको यथार्थ चित्रण हो । ठाकुर पराजुलीका दृष्टिमा यो जटिल भोगाइका अंशहरूलाई टिपी अस्पष्ट उपकरणहरूलाई बटुलेको संगठन हो । यसरी समीक्षकहरूले आ-आफ्नो दृष्टिकोणले साबितीको साबिती बयानमा समर्थन जनाइरहेका छन् । यसै हारमा पङ्क्तिकारले पनि **साबिती** चेतन प्रवाह शैलीमा छरितो चोटिलो र तेजिलो पारामा विकृती विसङ्गतिका जराजरा खोतलेर राख्ने नवीनतम तीब्रानुभूतिका परिपाटीको युगबोधी दस्तावेज हो ।⁴⁸

४.२ साबिती उपन्यासको विश्लेषण

साबिती जगदीश घिमिरेको दोस्रो उपन्यास हो । घिमिरेका प्रकाशित पुस्तकाकार दृष्टिले भने यो तेस्रो रहेको छ । यो उपन्यास वि.सं. २०२६/२७ तिर लेखिएर वि.सं. २०३२ मा प्रथमपटक प्रकाशित भएको हो । यस उपन्यासले जम्मा ६४ पृष्ठ सङ्ख्या र लामाछोटो १७ परिच्छेदहरूमा पूर्णता पाएको छ । यसका परिच्छेद विभाजनमा सङ्केतको प्रयोग गरिएको छ । आफू युवावस्थामा कम्युनिष्ट समाजमा छापामार युद्धमा संलग्न रहेको र उक्त युद्ध हुनुका कारणहरू खुलाइएको **साबिती** बयान **साबिती** उपन्यास हो ।⁴⁹ वस्तु यथार्थको भावभूमिमा

⁴⁸ कपिलमणि शर्मा, **वागेश्वरी**, अंक २१, चितवन साहित्य परिषद, २०६८ ।

⁴⁹ जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ३० ।

यस उपन्यास केन्द्रित छ । प्रस्तुत उपन्यासलाई शीर्षक, कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, उद्देश्य, द्वन्द्व, भाषाशैली, संरचना, संवाद, विम्बप्रतीक र निष्कर्ष गरी समष्टिमा यहाँ अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

४.२.१ शीर्षक

जगदीश घिमिरेको दोस्रो उपन्यास **साबिती** (२०३२) वस्तु यथार्थको भावभूमिमा लेखिएको छ । **साबिती** भन्नाले भूल वा अपराध स्विकार्ने कामलाई बुझिन्छ ।⁵⁰ कतै-कतै साबितीलाई स्वीकृति पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । यदि स्वीकृति मान्ने हो भने पापहरूको विमुखताहरूको व्यवस्थाहरूको कुचेष्टा तथा तद्जनित विकृतिको स्वीकृति हो ।⁵¹ यस उपन्यासमा 'म' पात्रले भोगेका, देखेका र अनुभव गरेका यथार्थ घटनाहरू समावेश गरिएका छन् ।

यस उपन्यासको शीर्षकले नै कथावस्तुलाई सङ्केत गर्दछ । उपन्यासमा शोषण, दमन र दरिद्रता अनि चाकडी आदिको अति सुन्दर प्रस्तुतीकरण भएको छ । यसका साथै उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रत्येक विषयवस्तुमा स्वयम् आफै परिचित भएर आफूले भोगेका घटनाहरूलाई आफ्नो विषयवस्तु बनाएका छन् । ती विकृत-विसङ्गत घटनाहरूलाई छर्लङ्ग पार्न उपन्यासकार सक्षम भएका छन् । यसरी हेर्दा **साबिती** उपन्यासले समाजका घटना सुस्पष्ट किसिमले समावेश गरेको पाइन्छ । यस किसिमको **साबिती** उपन्यासको शीर्षक पनि सार्थक र सान्दर्भिक देखिन्छ । विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणको हिसाबले यसको शीर्षक सुहाँउदो छ । तत्कालीन अवस्थाको समाजको चित्रण गर्न उपन्यास सफल देखिन्छ । यसरी घिमिरेको प्रस्तुत उपन्यास समाजको विकृति र विसङ्गत घटनाहरूको **साबिती** बयान दिन सफल भएकाले यस उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

४.२.२ साबिती उपन्यासको कथावस्तु

साबिती उपन्यासको कथावस्तु विभिन्न खण्ड-खण्डमा टुक्रिएर रहेको छ । यो कथानकविहीन कथानकको प्रयोग भएको प्रयोगधर्मी उपन्यास हो ।⁵² उपन्यासमा कुनै घटना छैन, कथानक छैन, आदि, मध्य र अन्त्यका स्थितिहरू पनि छैनन् । उपन्यासमा घटित भएका

⁵⁰ बालकृष्ण पोखरेल, निर्देशक, **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५), पृ. १३३५ ।

⁵¹ किशोर नेपाल, **जगदीश घिमिरेको नयां उपन्यास साबिती, रचना**, (वर्ष १३, अंक ६, २०३१), पृ. ८३ ।

⁵² कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. १५४ ।

घटित भएका घटनाहरूको उचित व्यवस्थापन छैन।⁵³ यस उपन्यासमा उपन्यासकारले आफ्नो जीवनगत परिस्थितिहरूको पूर्ण यथार्थ चित्रण र त्यसमा परिव्याप्त सङ्घर्षका सूक्ष्म चेतनाको भिल्का भिल्कीहरूलाई कथावस्तु बनाएका छन्। साबिती उपन्यासमा कथानक विस्तार र घटनाक्रम बीच उचित तालमेल, मूल रूपमा कथानकको किटान नभए पनि यसमा प्रयुक्त 'म' पात्रले देखेका, भोगेका तत्कालीन नेपाली समाजका कुराहरूलाई विषयवस्तुका रूपमा ग्रहण गरेको छ। यस उपन्यासमा घटित घटनाहरूलाई सत्र परिच्छेदमा विभाजन गर्न सकिन्छ। ती प्रत्येक परिच्छेदको घटनाक्रम एक कथातुल्य प्रतिद्वन्द्व, छुट्टाछुट्टै प्रसङ्ग र विषयलाई प्रयोग गरिएकाले कथानक छरपस्ट रहेका छन्। यहाँ प्रस्तुत घटनाहरूले खास औपन्यासिक आन्तरिक समय शृङ्खलाको सञ्चार गर्न नसके पनि 'म' पात्रको सर्वेक्षक व्यक्तित्वको निरन्तरताले यी सत्र परिच्छेदमा आख्यानीकृत सामाजिक परिवेक्षणलाई स्थूल संयोजन प्रदान गर्दै कथावस्तु अगाडि बढाइएको छ। मूलतः लथालिङ्ग भएको नेपाली जनजीवन, दम्भी मान्यताहरू, भुठ र अविश्वासले घेरिएको तथाकथित सम्भ्रान्त जीवनको उद्घाटनलाई नै यस उपन्यासले कथावस्तु बनाएको देखिन्छ।⁵⁴ साबितीको मूल कथानक तत्कालीन समयका नेपाली समाजमा भए गरेका प्रत्येक व्यक्तिले भोग्ने दैनिक जीवनका विसङ्गत पक्षलाई लिएर निर्माण भएको छ। यसको कथावस्तु देशको व्यवस्था, राजनीति र सन्तापले पि्लिएको साबितीको नायक आराजकतावादी सिद्धान्तको नजिक छ। शोषण, दमन र दरिद्रता अनि चाकरी चकचकीको अतिसुन्दर प्रस्तुतीकरण भएको कथावस्तु यसमा छ। शुद्ध बौलाहाको प्रलापजस्तो देखिने चेतनप्रवाह शैलीमा प्रस्तुत गरिएको यसको कथानक समयसापेक्ष, परिवेशसापेक्ष र लेखकका भोगाइ र नियति हो। कथानकको सुरुवात, मध्यावस्था र उत्कर्ष अवस्था स्पष्ट रूपमा विभाजित भएको देखिदैन। पहिलो परिच्छेदमा तत्कालीन नेपाली समाजमा व्याप्त शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचारको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ भने दोस्रो परिच्छेदमा गरिबीको यथार्थ बिम्ब प्रस्तुत गरिएको छ।

तेस्रो परिच्छेदमा लेखकको आत्मकथा र चौथो परिच्छेदमा हीन भावनालाई व्यक्त गरिएको छ। पाँचौँ परिच्छेदमा उपन्यासको नायक 'म' पात्र बिरामी परी अस्पतालमा भर्ना भएको बेला नर्स र डाक्टरले गरेको दुर्व्यवहारको जानकारी छ भने छैटौँ परिच्छेदमा समाजमा रहेका शोषकहरूप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै आफ्नो पुरानो साथी कान्छो र उसकी स्वास्नीको सम्भना गरिरहेको छ। सातौँ परिच्छेदमा आफ्नो हीन भावना व्यक्त गर्दै पालेलाई चाकरी गरेर हनुमानभन्दा ठूलो बनाउने काममा व्यङ्ग्यात्मक आक्रोश व्यक्त गर्दै गरिब

⁵³ जगदीश घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. ७०।

⁵⁴ किशोर नेपाल, पूर्ववत्, पृ. ८३।

जनताको गास, बास र कपासको अधिकारप्रति आवाज बुलन्द गरिएको छ । लेखकले नवौँ परिच्छेदमा कानुनी राज्यको माग गर्दै पैसामा बिकने बौद्धिक लेखकप्रति तिखो बाण प्रहार गरेका छन् । दशौँ परिच्छेदमा नेपालमा तत्कालीन पञ्चायती शासनकाल विरुद्ध भित्र-भित्र सल्लिएका क्रान्तिको ज्वाला र बेरोजगारी समस्याप्रति चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । एघारौँ परिच्छेदमा नेपालीहरूको स्वाभिमानको समर्थन र बाह्रौँ परिच्छेदमा बाँच्नका लागि सङ्घर्ष गर्नु पर्ने द्वन्द्वात्मक चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । तेह्रौँ परिच्छेदमा वाक्स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रका पक्षमा स्वर उरालेका छन् भने देश र समाजको उन्नति नाप्ने डिग्री वेश्यालय बनाइएको प्रति आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । मानवतावादी सन्देश दिँदै उनी भन्छन् -“मान्छेले मान्छेलाई मनले जित्नु पर्छ” । चौधौँ परिच्छेदमा गरिबी र अभावमा पिल्सिएका भोका नाङ्गाहरूको पक्षमा वर्गीय चिन्तनको आवाज उठाउँदै क्रान्तिको लागि आह्वान गरिएको छ । पन्ध्रौँ र सोह्रौँ परिच्छेदमा नेपालीहरूका दीनचर्याको चर्चा छ भने सत्रौँ परिच्छेदमा वर्गीय द्वन्द्वको आवाज, शासक वर्गप्रति व्यङ्ग्य र आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विसङ्गतिले आफू अशक्त हुन पुगेको चीत्कार व्यक्त गरेका छन् ।

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त जिम्बाल साहेब, जिम्बाली, भुप्रे, भुप्रेनीको बीचमा भएको भोकको लडाइँले नेपाली समाजको असमानता स्पष्ट गरेको छ । यस उपन्यासमा अनेकौँ मुखुन्डो धारण गरेर चाकरी र चाप्लुसी गर्ने तत्कालीन कर्मचारी, साहित्यकार, पत्रकार र नेतामाथि व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । मान्छेको अवमूल्यन गरिएको प्रति लेखकले व्यङ्ग्य गर्दै “राँगाको टाउको पच्चीस रूपैयाँमा पाइन्छ तर मान्छेको टाउकोलाई त्यति पनि पर्दैन, बाख्रीको जीउ पचास रुपियाँमा पाइन्छ र आइमाईको जीउलाई त्यति पर्दैन- थुक्क !”⁵⁵ भनेर तत्कालीन राज्य व्यवस्थाको धज्जी उडाएका छन् । महिलामाथि हुने अनेक खालका शोषण र अत्याचारको उल्लेख गर्दै “वेश्यालय कुनै पनि देश र समाजको उन्नति नाप्ने डिग्री हो”⁵⁶ भनेर नारीवर्गमाथि गरिने शोषणको उजागर गर्दै तत्कालीन राज्यव्यवस्थाको न्याय र कानूनप्रति औँला ठड्याएका छन् । बाध्यतावश वेश्यावृत्ति अँगाल्नु पर्ने ठूल्दिदी र आमा छोरीको देहव्यापारको प्रसङ्गले गरिबीको हृदयविदारक बिम्ब प्रस्तुत भएको छ । असमानताको खाडलप्रति सङ्केत गर्दै “भोको पेटले भोका हृदयले मलाई बौलाह बनाएको छ”⁵⁷ भनेर समानता र मानवतालाई काखी च्यापेर विरोध र समाधान औँल्याउने प्रयास गरिएको छ । ‘म’ पात्रका मानसिक आवेग र संवेगहरू उपन्यासमा स्वाभाविक र अस्वाभाविक

⁵⁵ जगदीश घिमिरे, **साबिती**, चौ. सं. (रामेछाप : जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६५), पृ. २२ ।

⁵⁶ जगदीश घिमिरे, **ऐजन**, पृ. ४५ ।

⁵⁷ जगदीश घिमिरे, **ऐजन**, पृ. २९ ।

दुवै ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएका छन् । घटनाहरू शृङ्खलाबद्ध रूपमा घटेका छैनन् । क्रमभङ्गतामा आएको यसको कथानक ढाँचा भने वृत्ताकारीय नै रहेको छ ।

यसरी साबिती उपन्यासमा नेपाली वर्गीय समाजको चित्रण, पेसागत विकृति, शैक्षिक बेरोजगारी, चाकरी, चाप्लुसी, दमन, राजनैतिक शोषण, लेखक तथा अन्य पेसामा संलग्न पेसाकर्मीहरूको दुर्नियति आदि विषयलाई समेटिएको छ । विभिन्न प्रसङ्गमा विभिन्न घटनाहरूको बेग्ला-बेग्लै प्रस्तुति भएकाले उपन्यासको कथानक जटिल बन्न पुगेको छ । प्रयोगधर्मी उपन्यास भएकोले यसमा आदि, मध्य र अन्त्यका स्थितिहरू स्पष्ट देखिँदैनन्, कथानकका विच-विचमा रामायण र महाभारतका प्रसङ्गहरूले उपन्यासमा रोचकता थपेका छन् । विभिन्न परिच्छेदमा छुट्टाछुट्टै विषयका प्रसङ्गले कौतूहलता प्रदान गरेको छ ।

४.२.३ साबिती उपन्यासमा चरित्रचित्रण

साबिती उपन्यासका पात्रका हिसाबले अल्प पात्र भएको उपन्यास हो । यसको केन्द्रीय र मुख्य पात्र 'म' पात्र हो र 'म' पात्रकै केन्द्रीयतामा उपन्यासका सबै घटनाहरू घटित भएका छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त 'म' पात्र लेखक आफै हुन् । उनकै अहम्, गुरुता र अस्मिताको प्रतिध्वनिले उपन्यासमा महत्वपूर्ण स्थान पाएका छन् । "जे भन्नु सत्य भन्नु, सिधै भन्नु, प्रस्ट भन्नु" भनेर लेखकले भोगेका कुराहरूलाई सत्य रूपमा स्पष्ट पारेका छन् । वर्तमानमा यो भन्दा ठुलो सत्य कलाको फाँटमा अर्को छैन सायद यसलाई गुनेर क्षुब्ध लेखकको कटुतम यथार्थसँग सान्निध्य राख्न चाहेका हुन् ।⁵⁸

प्रस्तुत उपन्यासमा 'म' पात्रले भोक्ता पर्यवेक्षक, सम्पादक र कथयिताको चतुष्कोणी भूमिका ग्रहण गरेको छ । औपन्यासिक संरचनाको हिसाबले 'म' पात्र उपन्यासकार, आख्यानको केन्द्रीय अन्वितिसूत्र, भोक्ता पात्र र कथयिता हो । उसले समाजमा हुने गरेका विभिन्न विकृति र विसङ्गतिलाई नजिकबाट हेरेको छ । समाजमा विद्यमान समस्याहरूको निराकरण र उन्मूलनका लागि विद्रोहको स्वर बुलन्द गरेको छ । उपन्यासकारको मुखपात्र पनि 'म' पात्र हो । सम्पूर्ण उपन्यास 'म' पात्रकै माध्यमबाट अगाडि बढेकाले ऊ उपन्यासको बद्ध तथा मञ्चीय, अनुकूल तथा सक्रिय पात्र हो । देशको गलत व्यवस्थाले राजनीति र सत्ताले पिल्सिएको नायक 'म' पात्र अराजकवादी सिद्धान्तबाट नजिक छ ।⁵⁹ 'म' पात्रले विद्रोह गर्ने विषयवस्तु दारिद्र्य, अभाव, कष्ट र अन्धकार हुन् । समाजमा हुने गरेका प्रेम, विश्वास,

⁵⁸ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १६५ ।

⁵⁹ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १०९ ।

धर्म, आदर्श, आत्मविश्वास आदिले उसलाई छोएको छैन । ‘म’ पात्र भन्छु “‘म’ समाजहीन समाज प्राप्तिको तपस्यामा, राज्यहित राज्यको खोजीमा आफूलाई दण्डित गराएर हिँडेको छु”⁶⁰ यस्ता समाजका विकृति, विसङ्गतिलाई भत्काउनका लागि ‘म’ पात्र आक्रोश व्यक्त गर्दछ, “रगत र माटोले मुछेर ठड्याएका यी घरहरूको जगै समेत उखेलूँ-उखेलूँ लाग्छ ।”⁶¹ उपन्यासको अन्त्यतिर आएर ‘म’ पात्रको कायाकल्प भएको छ र यहाँ उसले बन्दुक फ्याँकेर विचार मार्फत क्रान्ति गर्ने लक्ष्य लिएको छ, “म अभिमानको हातमा कलम छ, पहिला यसलाई किन अनिमात्र यसलाई जित्न सकिन्छु”⁶² यसरी ‘म’ पात्र गतिशील पात्रका रूपमा उपन्यासको नायक भएर आएको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा ‘म’ पात्र बाहेक अन्य सहायक र गौण पात्रहरू पनि आएका छन् । तत्कालीन शासन सत्ता सम्हाल्ने शासक वर्ग प्रतिकूल पात्रका रूपमा अप्रत्यक्ष रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएको छ । भूप्रे कामी, भूप्रेनी कान्छी, कान्छो, ठुल्दिदी, आमा, छोरी वर्गीय पात्रका रूपमा उपस्थित भएका छन् । गुण्डाहरू, डाक्टर, दाता, पुलिस, जिम्बाल, नर्स आदि मानवताहीन प्रतिकूल अवस्थाका पात्र हुन् । त्यसैगरी गोर्खाबहादुर, एलिवड, सिसिफस, पाले, आफन्त, सेठ जस्ता गौण पात्रको उल्लेख गरिए तापनि उनीहरूको उपन्यासमा कुनै भूमिका छैन । यस उपन्यासमा पुरुष पात्रहरूलाई भन्दा नारी पात्रहरू लाई दमित र शोषित पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ तर नर्स भने मानवताहीन सामन्तवादी पात्र हो । नामै उल्लेख गर्ने हो भने यस उपन्यासमा पौराणिक पात्रहरू पनि आएका छन् । रामायण र महाभारतमा प्रयोग भएका युधिष्ठिर, द्रोणाचार्य, दुर्योधन, कृपाचार्य, अभिमन्यु, कर्ण, भीम, पाण्डव, हनुमान, घटोत्कच, कृष्ण, सीता, शकुनि आदि पात्रहरूको प्रयोगले उपन्यासमा प्रासङ्गिक रोचकता थपे पनि कुनै भूमिका खेल्न सकेका छैनन् । यसरी प्रस्तुत उपन्यास ‘म’ पात्रकै केन्द्रीयतामा निर्माण भएको छ ।

४.२.४ साबिती उपन्यासमा परिवेश

साबिती उपन्यासको परिवेश कुनै एउटा स्थान, काल र परिस्थितिको मात्र नभई विश्वजन्य परिस्थिति र त्यसमा व्याप्त सङ्क्रमणकालीन विसङ्गतियन्य स्थिति हो र साबिती उपन्यासले विशेष गरी काठमाडौँ उपत्यकाभित्र घटेका घटनाहरूलाई चित्रण गरेको हुनाले यस उपन्यासको मुख्य स्थान काठमाडौँ हो । सहरिया मानिसहरूले भोग्न परेका समस्या,

⁶⁰ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ५१ ।

⁶¹ ऐजन ।

⁶² जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. २९ ।

बौद्धिक युवावर्गका समस्या, पेसागत विकृति, नारीशोषण, तत्कालीन राज्यव्यवस्थाको विकृतिलाई यसले उजागर गरेको छ । मारिन खोला, नाम्चे, भारतको एउटा सहर आदि स्थानगत परिवेशका रूपमा आएका छन् भने नेपाल र भारतका विविध स्थानको मात्र उल्लेख गरिए पनि विश्व युद्धको प्रसङ्गले विश्वजनीन परिवेश उपन्यासमा देखिन्छ ।

यस उपन्यासको लेखन निरङ्कुश एकदलीय पञ्चायती शासनव्यवस्था र त्यसबाट प्रभावित नेपालीहरूका अनेक अनेक पीर, व्यथा, अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषण आदिको बयान हो । यसले राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक विकृति र विसङ्गतिहरूको सङ्क्रमणकालीन अवस्थालाई बोकेको छ । लेखकहरूले लेखन नपाउने र लेखेमा शासकको नियन्त्रणभित्र रहेर तिनैको गुणगान र भजन मात्र लेख्नु पर्ने तत्कालीन समयको स्थितिलाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । **साबिती** उपन्यास लेखनको परिस्थितिका रूपमा नियाल्दा तत्कालीन पञ्चायती शासकको कठोर दमनका विरोधमा उत्रेका घिमिरे लगायतका समग्र युवाहरूको विद्रोही आत्मालाप हो । समाजमा व्याप्त कुरीति, कुसंस्कार, गरिबी, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, यौन दुराचारजस्ता विकृतिजन्य अवस्थिति यस उपन्यासको परिवेशका रूपमा आएको छ ।

काठमाडौँ सहरमा बस्ने सहरिया मानिसहरूले भोग्नु परेका समस्या, बौद्धिक युवा वर्गका समस्या, पेसागत शोषण र विकृति नारी शोषण, तत्कालीन राज्य व्यवस्थाका विकृति **साबिती** उपन्यासले उजागर गरेको छ । उपन्यासमा घटेका घटनाहरू कथयिताले देखे भोगेका घटना भएकाले यसमा मूलतः नेपालको काठमाडौँ सहरको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा भुप्रे कामी र भुप्रेनीका बीचमा भएको लडाइँले गरिबीको चरम प्रस्तुति गरेको छ । भुप्रेले भोकको आवेशमा आएर भुप्रेनीलाई पिट्नु र गर्भवती भुप्रेनीको मृत्यु हुनुले गरिब वर्गका नेपालीहरूको अर्थिक दुरवस्थाको चित्रण गर्नुका साथै उपन्यासमा कारुणिकताको सिर्जना गरेको छ । त्यस्तै भोकै र रोगका कारण जीउ पाल्नका लागि जीउ बेच्नु पर्ने बाध्यता भएका ठूल्ददी र आमाले गर्नु परेको वेश्यावृत्तिले नारीहरूको दयनीय अवस्थाको चित्रण गरेका छन् भने अस्पतालमा डाक्टर र नर्सले बिरामीप्रति गर्ने क्रूर व्यवहार र पुलिस जस्ता मानवसेवा र सुरक्षामा संलग्न पेसाका व्यक्तिले भोको पेटको कारण 'म' पात्रले पैसा दिएर खानेकुरा माग्दा पैसा आफैसँग राखेर 'म' पात्रको बायाँ हातको भाग्य रेखामाथि थुक्नुले खण्डित मानवताको दुःखद वातावरण सिर्जना गरेका छन् । यसै गरी उपन्यासमा "म दोस्रो महायुद्धपछि जन्मै, मेरा जरा महायुद्धमा गाडिएका छन्, म महायुद्धको कलमी बिरुवा हुँ, म आफ्नो विषालु वीर्यबाट

अर्को पुस्ता जन्माउन चाहन्नु”⁶³ यस भनाइबाट दोस्रो विश्वयुद्धले विश्वमा ल्याएको जर्जरता र विकृतिलाई सहजै देख्न सकिन्छ । यसबाट ‘म’ पात्रको चेतावनीले अहिलेको पिँढी फाटेको घीन लाग्दो स्थितिको वातावरण सिर्जना गरेको छ । तसर्थ परिवेश विधानका दृष्टिले साबिती उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा सफल भएको मान्न सकिन्छ ।

४.२.५ साबिती उपन्यासमा दृष्टिबिन्दु

साबिती उपन्यास प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको छ । यसमा प्रयुक्त ‘म’ पात्र उपन्यासका कथयिता लेखक स्वयम् हुन् । ‘म’ पात्रले देखेका, भोगेका, समाजका विभिन्न खालका विकृति-विसङ्गतिको चर्चा उसकै केन्द्रीयतामा गरिएको छ । ‘म’ पात्र द्रष्टा र भोक्ता दुवै हो । उपन्यासमा घटित सबै घटनाहरूसँग उसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध र सक्रियता रहेको छ । साबिती उपन्यास तत्कालीन समाज र राज्य व्यवस्थाको सङ्क्रमणमा पिल्सिएका घिमिरे लगायतका युवाहरूको आवाज हो । सम्पूर्ण युवाको आवाजलाई उपन्यासकार घिमिरेले आत्मालापिय शैलीमा प्रथम पुरुषीय दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरी लेखेका छन् । अन्य गौण पात्रको कुनै भूमिका नरहेको र ‘म’ पात्रकै केन्द्रीयतामै उपन्यास अगाडि बढेकाले यो प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा रचना गरिएको उपन्यास हो । आफू पिपमा डुबिसकेपछि कुनै घिन बाँकी नरहने स्थितिमा ‘तपाईं’ र ‘म’ लगायत साबितीका नायकहरू छौं⁶⁴ भन्ने अभिव्यक्तिमा यो लेखकको व्यक्तिगत भोगाइ लेखिएको हो भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ । उपन्यासमा जति प्रसङ्गहरू आएका छन् ती लेखक अर्थात् ‘म’ पात्रको केन्द्रीयतामा आएका छन् । उसैको सेरोफेरोमा सबै घटनाहरू घटित हुन पुगेका छन् । समाजका आक्रोश र विरोध ‘म’ पात्रकै केन्द्रीयतामा नै व्यक्त गरिएको छ । उपन्यासमा कतै-कतै संवादको सिलसिलामा द्वितीय र तृतीय पुरुष पात्रको प्रयोग भए पनि त्यसले समग्र उपन्यासमा प्रभाव जन्माउन सक्दैन ।

यसरी सम्पूर्ण उपन्यासको प्रस्तुत कर्ता ‘म’ पात्रको प्रथम दृष्टिबिन्दुमा उपन्यासको कथानकले गति लिएको छ । ‘म’ पात्रकै केन्द्रीयताबाट औपन्यासिक स्वरूप समेत निर्धारण भएको देखिन्छ ।

४.२.६ साबिती उपन्यासको उद्देश्य

विसङ्गत जीवनको व्यङ्ग्यात्मक अवस्थाको उद्घाटन गर्नु नै यस उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । नेपाली समाजमा व्याप्त राजनीति, सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक, नैतिक आदिमा

⁶³ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ४५।

⁶⁴ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १०८ ।

देखिएका विभिन्न विकृतिहरूको चित्रणका माध्यमबाट समाज र राष्ट्रको दुर्नियति देखाउँदै स्वस्थ र सबल समाजको स्थापना गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यथार्थको भावभूमिमा उभिएर समयसापेक्ष, परिवेशसापेक्ष, अनुभूति र भोकका नियतिलाई एक पक्ष वा बहुपक्षमा देखाउनु यसको अर्को उद्देश्य हो । आजको युवा मानसिकता र वातावरणको चित्रण गर्ने विचार पनि यस उपन्यासले राखेको छ ।⁶⁵ यस्तै उपन्यासमा मानिसले जस्तोसुकै काम गर्न पनि बाध्य हुनु पर्ने कुराको चित्रण गरिएको छ । गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगारीजस्ता समस्याले गैरकानुनी कार्य गर्नतर्फ पनि कर्मचारी, डाक्टर, शिक्षक, साहित्यकार र नेता लागेकाले यस्ता विकृतिलाई रोक्न न्यायमूलक समाजको स्थापना गर्नुपर्छ भन्ने विचार उपन्यासकारले राखेका छन् । दोस्रो विश्वयुद्धको चित्रणले हिंसात्मक बाटो त्याग्न सङ्केत गर्छ भने “मसँग मुटु रैन छ, बोल्न खोज्दा थाहा पाएँ, डण्डीभिन्नबाट टुलुटुलु हेर्ने एकजोडी आँखा मात्र रहेछन् मसँग”⁶⁶ भन्ने अभिव्यक्तिले राज्य व्यवस्थामा वाक् स्वतन्त्रताको हनन भएको र आफ्ना आँखा अगाडि जतिसुकै अन्याय भए पनि टुलुटुलु हेर्नु बाहेक अर्को विकल्प नरहेको कुरा देखाउनु यसको अर्को उद्देश्य देखिन्छ ।

यसरी समतामूलक, न्यायमूलक, समुन्नत समाजको निर्माण र स्वतन्त्रतापूर्ण राज्य व्यवस्थाको स्थापना गर्ने उद्देश्य बोकेको यस उपन्यासले युगीन विकृति-विसङ्गितिलाई प्रस्टसँग चित्रण गरेको छ । यिनै विविध उद्देश्य पूर्तिको लागि साबिती उपन्यास रचना भएको देखिन्छ ।

४.२.७ द्वन्द्व

साबिती उपन्यास एकमात्र पात्र ‘म’ पात्रको केन्द्रीयतामा अगाडि बढेको छ । त्यसकारण यस उपन्यासमा स्पष्टसँग देखिने बाह्य द्वन्द्व छैन तर लेखकको आन्तरिक मनोद्वन्द्व भने उपन्यासमा धेरै ठाउँमा भेट्न सकिन्छ । ‘म’ पात्र विरामी भई अस्पतालमा रहेका बेला नर्स र ‘म’ पात्रबीच सामान्य द्वन्द्व सिर्जना भएको छ तर यो प्रासङ्गिक कथांश मात्रै हो । ‘म’ पात्र र पुलिसका बिच भारतको रेलवे स्टेशनमा पनि द्वन्द्व भएको देखिन्छ । अन्य गौण पात्रका परिस्थितिजन्य द्वन्द्व देखिए पनि ती उलेख्य छैनन् । लेखक अर्थात् ‘म’ पात्रको मनोद्वन्द्व भने उपन्यासमा पर्याप्त मात्रमा देख्न पाइन्छ । सहरिया वातावरण र संस्कृतिलाई पचाउन नसक्नु लेखकको मनोद्वन्द्व हो । शैक्षिक अवस्था र शिक्षित बनाउँदाहरूबाट गरिएको दुर्व्यवहार पनि

⁶⁵ मोहनराज शर्मा र दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ. सं., (ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन, २०४९), पृ. ५२ ।

⁶⁶ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ४९ ।

‘म’ पात्रले भोगेको छ । शासन व्यवस्थाले लेखकलाई लेख्न दिएको छैन, बोल्नेलाई बोल्न दिएको छैन र हेर्नेका आँखा छोपिएका छन् । यो द्वन्द्व समाज र शासन व्यवस्थाका बिचको द्वन्द्व हो । अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनको र विद्रोहको स्वर उपन्यासमा देखिनुले जनता र शासन सत्ता सम्हाल्ने शासकहरूका बिच भएको द्वन्द्वको चित्रण गरिएको छ । हुनेखाने र हुँदा खाने बीचको द्वन्द्व भुप्रे कामी, भुप्रेनी र जिम्मालको प्रसङ्गमा देख्न सकिन्छ । उपन्यासकारले कतै वर्गीय चिन्तन प्रस्तुत गर्दै वनको ऐंसेलु र काफल कुनै एकजनाको होइन, त्यो भोकाहरूको हो भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

यस उपन्यासमा कतै मान्छेले मनले जित्नुपर्छ भन्ने चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले कतै आफूलाई शून्यवादी त कतै भौतिकवादी भनेका छन् । यसरी यस उपन्यासमा ‘म’ पात्रको मनोद्वन्द्व प्रस्तुत भएको छ ।

४.२.८ साबिती उपन्यासको भाषाशैली

प्रस्तुत उपन्यास चेतनाप्रवाह शैलीमा रचना गरिएको छ । पात्र अनुकूल र परिवेश अनुकूलको भाषाले यस उपन्यासलाई उत्कृष्ट बनाएको छ । वर्णविन्यास प्रायः शुद्ध छ । धेरैजसो सरल वाक्यमा यस उपन्यासको रचना गरिएको छ । भाषा प्रबल व्यङ्ग्य र आलङ्कारिक छ । व्याकरणको कतै-कतै विचलन देखिए पनि अधिकांश व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग भएको छ । तत्सम शब्द, तद्भव, आगन्तुक, अनुकरणात्मक र भर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले भाषा सम्प्रेष्य बनेको देखिन्छ । सम्भ्रान्त आभिजात्य वर्गको भाषा पनि व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने क्रममा प्रयोग भएको छ । हजुर उभिइसेर जुन द्वारलाई सोभायमान गरिसकेको छ भन्ने यस अभिव्यक्तिमा सम्भ्रान्त भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । त्यसै गरी हो, त, नि, हगि जस्ता निपात प्रयोगले भाषामा मिठासपन आएको देखिन्छ । उपन्यासको बिच-बिचमा कविताहरू पनि राखिएको छ । तसर्थ भाषा गद्यात्मक र पद्यात्मक बन्न पुगेको पाइन्छ । ‘राष्ट्र-पञ्चायतमा पुगेपछि मन्त्री हुनु त केनै, चुनाव पनि जित्नु पर्दैन’⁶⁷ जस्ता कथ्य भाषाको प्रयोग उपन्यासमा भएको देखिन्छ । मभेरी, दलान, भुटुन, लफङ्गा, जडौरी, भाउन्न जस्ता नेपाली भर्रा शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसै गरी गर्ल्याम्म, ह्वात्त, तनक्क, लुखुरलुखुर, टुसक्क आदि अनुकरणात्मक शब्दका साथै ब्यालेन्स, प्यान्ट, प्लेटफाम, वेड, ब्याग, कम्पाउन्डर जस्ता आगन्तुक शब्दको प्रयोग यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

⁶⁷ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

यस उपन्यासमा गद्य-पद्यात्मक भाषा र नवीन शैलीको प्रयोग गरिएको छ । 'म' क्रान्तिको बाटोमा नलागेको होइन- तर त्यो दुर्गम मार्गमा हिँड्नै सकिँन-अगुवा हुन त परै जाओस् जुन मैले सपना देखेको थिएँ- पछुवा पनि हुन सकिँन⁶⁸ आदि खाली ठाउँ र निर्देश चिह्नको प्रयोगले वाक्य अपूर्ण जस्ता देखिए पनि सङ्केतले बुझ्न सकिन्छ । यसरी सरल तथा सम्प्रेष्य भाषा र चेतनाप्रवाह शैलीमा रचना गरिएको घिमिरेको साबिती उपन्यास महफ्वपूर्ण रहेको छ ।

४.२.९ साबिती उपन्यासको संरचना

प्रस्तुत उपन्यासको बाह्य संरचना डिमाइ साइजको ६४ पातामा संरचित छ । परिच्छेदलाई हेर्दा लामा-छोटा गरी जम्मा १७ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । परम्परागत परिभाषानुसार साबिती उपन्यास होइन तर कुनै पनि उत्कृष्ट रचना परिभाषाको आधारमा लेखिनु जरुरी छैन ।⁶⁹ १७ परिच्छेदमा बाह्य संरचनामा केन्द्रित भए तापनि आन्तरिक संरचनामा केवल वैचारिक संरचना नहुनु यसको कमजोर पक्ष हो ।⁷⁰ यो प्रयोगधर्मी उपन्यास भएकाले यसको संरचना पनि नवीन प्रकारको देखिन्छ । आन्तरिक संरचना 'म' पात्रकै केन्द्रीयतामा अगाडि बढाइएको छ । यसरी साबिती उपन्यासको आन्तरिक र बाह्य संरचना निर्माण भएको छ ।

४.२.१० साबिती उपन्यासमा संवाद

प्रस्तुत उपन्यासमा व्यङ्ग्यात्मक तथा सरल किसिमको संवादको प्रयोग भएको छ । पात्र अनुकूलको भाषामा छोटो छरितो संवादको प्रयोग भएको देखिन्छ । 'म' पात्रको आत्मालापलाई पनि कतै कतै संवादात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । 'म' पात्र र अन्य गौण पात्रबीच भएको संवाद नाटकीय ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । 'म' पात्रको केन्द्रीयतामा आत्मालापिय शैलीमा उपन्यासको रचना भएकोले संवादात्मक भाषा अत्यन्त सरल तथा सङ्क्षिप्त देखिन्छ । 'नर्स' र 'म' पात्रका बिच संवाद भए पनि त्यो प्रश्नोत्तरात्मक मात्र देखिएको छ । कान्छा, कान्छी र 'म' पात्रका बिच संवाद यसरी भएको देखिन्छ :

कान्छी : खडेरीले मकै सुकी सक्यो ?

कान्छा : नत्र म पोहोरै जिती सक्यौं ।

⁶⁸ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. २ ।

⁶⁹ ठाकुर पराजुली, मेरो प्रतिक्रियाभिन्न साबिती, रचना, (वर्ष १४, अंक २, असार-साउन, २०३२), पृ. २१ ।

⁷⁰ यादव खरेल, साबितीमा वर्तमान, रचना, , (वर्ष १४, अंक २, असार-साउन, २०३२), पृ. १५ ।

कान्छी : यस पाली त नुन पनि बन्द हुने रे ?

म : नुन बन्ने कारखाना भारतमा छ ।⁷¹

त्यसैगरी 'ऊ' पात्र र 'म' पात्रका बीचमा पनि यसरी संवाद भएको देखिन्छ :

म : दिनको कति प्यासेन्जर आउँछन् त ?

ऊ : आउँछन् पाँच, दशजना ।

म : बढीमा नि ?

ऊ : पैसा नदिने धेरै छन् ।

म : को पैसा नदिनेहरू ?

ऊ : पुलिसहरू र हाकिमहरू फ्री प्यासेन्जर हुन्छन्.....।

म : लोड लिन सक्छ्यौ ?

ऊ : भात खान परेपछि नसकी सुख ?⁷²

त्यसै गरी साबिती उपन्यासमा 'म' पात्र र हिप्पीनीबीच, 'म' पात्र र पुलिसबीच, 'म' पात्र र साथीबीच पनि संवाद भएको छ । यसरी सरल, स्वाभाविक किसिमको संवादबाट साबिती उपन्यास निर्माण भएको देखिन्छ ।

४.२.११ साबिती उपन्यासमा बिम्बप्रतीक

साबिती उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरिएको छ । नवीन शैली र संरचनामा रचना गरिएको उपन्यास हुनाले नवीन बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग भएको देखिन्छ । “म जुनार सुन्तला फल्ने हृदयको पाखालाई बाँधो राख्न चाहन्न” भन्ने अभिव्यक्तिमा उपन्यासकारले आफूलाई एउटा कुशल सर्जक भएको बिम्ब प्रस्तुत गरेका छन् । मेरो जुत्ताको निधारमा चाउरी नै चाउरी छन् भनेकोमा यहाँ चाउरी गरिवीको प्रतीक हो । दायित्व र सङ्घर्षको जुवा तान्न नसक्ने राँगो हुँ भन्दै आफूलाई सङ्घर्ष गर्न नसकेको बुद्धिजीवी राँगाको प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जागिर भनेको त कुकुरको पुच्छर मात्र हो भन्ने अभिव्यक्तिमा कुकुरको पुच्छरलाई चाकरी चाप्लुसी गर्ने मन्त्री र शासकहरूका हनुमानका प्रतीकका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसै गरी अझ हाम्रो पछ्यौरा मृत्यु हो भनेर मानवीय स्वाभिमानलाई पछ्यौराको बिम्बका रूपमा प्रस्तुत गर्दै स्वाभिमान गिरेको प्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । समग्र उपन्यासभरि यस्तै बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । उपन्यासमा

⁷¹ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १४ ।

⁷² जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ४५-४६ ।

प्रयुक्त प्रतीकात्मक वाक्यहरूले व्यङ्ग्य र निराशा व्यक्त गरेका छन् ग्रामीण, सहरिया, परम्परागत, नवीन, पौराणिक आदि बिम्ब तथा प्रतीकहरूको प्रयोग यस उपन्यासमा गरेको देखिन्छ ।

४.२.१२ साबिती उपन्यासको निष्कर्ष

जगदीश घिमिरेको साबिती उपन्यास एउटा सर्वथा नयाँ र आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यास हो । समाजमा बढ्दो वर्गीय द्वन्द्व, समाज व्यवस्थापनमा असमानता, निम्नवर्गीय जीवनका दैनिक समस्या र पीरव्यथालाई देखाउने प्रयास गरिएको यस उपन्यासमा वर्गीय द्वन्द्वको विद्रोह गर्नु पर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । यस उपन्यासले नेपाल लगायत विश्व मानव समुदायमा देखापरेका सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, सामाजिक आदि विकृति र विसङ्गतिलाई उजागर गर्ने काम गरेको छ । नेपाली उपन्यास परम्परामा लैनसिंह वाङ्देलको लङ्गडाको साथी, इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ, पारिजातको महत्ताहीन जस्ता उपन्यासमा जुन नवीन प्रयोग भएको छ, ती प्रयोगहरूभन्दा पनि समाविष्ट गरिएकाले सम्पूर्ण रूपमा यो प्रयोगवादी उपन्यास बन्न पुगेको छ ।

यस उपन्यासमा कथानकहीन कथा, कथानकहीन कथानक, नायिकाविहीन उपन्यास र विजय मल्लको अनुराधाभन्दा पनि उत्कृष्ट चेतन प्रवाहशैली भएको यस उपन्यास अत्यन्त उत्कृष्ट रहेको छ । आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा रचना गरिएको यो उपन्यासले एउटा बेग्लै स्थान बनाएको छ । सरल र सम्प्रेष्य भाषा एवम् चेतनप्रवाह शैलीमा मानवीय वस्तु यथार्थलाई आलोचनात्मक रूपमा चित्रण गरिएको साबिती उपन्यास घिमिरेको महत्वपूर्ण उपन्यासका रूपमा चर्चा गर्न योग्य छ । यसले नेपाली साहित्यको फाँटमा नयाँ आयाम थप्दै तत्कालीन राजनैतिक सामाजिक अवस्थाको घोर विरोध गर्दै दादावादी स्वरलाई मुखरित गराएको छ । दादावादी स्वर पूर्णरूपमा भल्किएको साबितीमा वितृष्णा विमोह सडेगलेको अवस्था वञ्चना र आडम्बरदेखि उनी आक्रोशित छन् । साबितीमा उपन्यासकारले आफ्नो विचार वा अभिव्यक्तिलाई उपन्यासको प्रमुख एवं केन्द्रीय 'म' पात्र मार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासभरि नायक 'म' पात्रको भूमिकालाई आत्मकथात्मक रूपमा देखाइएको छ । एउटा निश्चित कथाभिन्न पात्रहरूको संयोजन गरी कथयिता स्वयम् 'म' पात्रको रूपमा उपस्थित भएको छ । उपन्यासमा प्रमुख पात्र 'म' को आन्तरिक संवेगहरूको सूक्ष्म ढङ्गले चित्रण गरेका छन्, लेखक स्वयम् नै 'म' पात्रको रूपमा उभिएका छन् । कवितात्मक भाषाशैलीमा तत्कालीन शासनसत्ता माथि निकै व्यङ्ग्य गरेका छन्- "रक्स्याहा दुईथरी हुन्छन्- एकथरी अर्काको रगतले मात्ने, अर्कोथरी आफ्नो रगतले मात्ने । शोषकहरू ऐयाशहरू, हाकिमहरू, नेताहरू पहिलो थरीका जँड्याहा हुन्, गरीबको रगत खानेहरू ! म दोस्रो थरीको जँड्याहा हुँ- अर्काले

चुसी बाँकी रहेको रगत आफैँले चुस्ने ! छिन्नमस्ता देवी जस्तो- आफ्नो गिडिएको टाउकाको रगत आफैँले चाट्ने !” यसरी तत्कालीन सामन्ती समाजको प्रवृत्तिप्रति उपन्यासभरि निकै धारिलो, चोटिलो भाषामा ‘म’ पात्रको माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् । “बाख्रीको ज्यानको मूल्य ५० रूपैयाँ पर्छ तर नारीको ज्यानको मूल्य त्यति पनि छैन” भनेका छन् । यसैबाट कि अन्याय, अत्याचार, शोषण कतिसम्म हुँदो रहेछ भन्ने कुरा थाहा हुन्छ, यसरी साबितीमा दीनदुःखीहरूको वकालत गरिएको छ, भन्ने विषय स्पष्ट हुन्छ ।

परिच्छेद : पाँच

साबिती उपन्यासको प्रवृत्तिगत विश्लेषण

५.१ साबिती उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति

साबिती उपन्यास जगदीश घिमिरेद्वारा २०३२ सालमा प्रकाशित उत्कृष्ट उपन्यास हो । यो उपन्यास घिमिरेको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरणको उपन्यास हो भने उनका दुई उपन्यासमध्ये पनि यो दोस्रो उपन्यास हो । साबिती उपन्यासको गहन अध्ययन गरिसकेपछि यसलाई प्रवृत्तिगत आधारमा विश्लेषण गर्ने प्रयत्न यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

नेपाली उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवाद पछिको लेखन प्रवृत्ति आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति हो ।⁷³ समाजमा देखिएका कुरीति, शोषण र अन्य विसङ्गत तत्त्वहरूलाई औल्याएर तिनको विरोध गर्ने तथा तिनलाई सुधार गर्नु पर्ने आकाङ्क्षा राख्ने लेखन पद्धतिलाई आलोचनात्मक यथार्थवाद भनिन्छ ।⁷⁴ नेपाली उपन्यास परम्परामा लैनसिंह वाङ्देलको लङ्गाडाको साथी (२००८) उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवादको प्रारम्भिक भल्को पाइए तापनि ठोस रूपमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको स्वास्नीमान्छे (२०११) बाट यस धाराको प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।⁷⁵ आलोचनात्मक यथार्थवादको समाजका विकृति र विसङ्गत पक्षलाई चिर्दै त्यसप्रति तीव्र आलोचना गरेको हुन्छ र सुधारको भावना राखेको हुन्छ । साबिती उपन्यासको प्रमुख विषयवस्तुका रूपमा भने सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकृति र विसङ्गतिहरूलाई देखाउँदै त्यसको आलोचना गर्नु रहेको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा गलत राजनैतिक व्यवस्थाको कारण समाजका गरिब, निमुखा व्यक्तिहरूले दयनीय आर्थिक स्थिति, अभाव र पीर-व्यथा भोग्नु परेको कुरालाई उद्घाटन गरिएको छ । उच्च ओहोदाका शासक, कर्मचारी, पुलिस, नेता, साहित्यकारजस्ता व्यक्तिहरू सुखभोगका लागि केवल सुरा र सुन्दरीमा रमाएका छन् भने निम्न वर्गीय पात्रहरू आफ्नो भोक टार्नका लागि शरीर बेच बध्य भएका छन् । मानवीयता र सामाजिक भावना नभएका नर्स, डाक्टर लगायत शासक वर्गको तीव्र आलोचना गरिएको छ । पैसाको लागि प्रेममा धोका दिने प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ ।

⁷³ राजेन्द्र सूवेदी, पूर्ववत्, पृ. १८३ ।

⁷⁴ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १४९ ।

⁷⁵ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. ११९ ।

उपन्यासकार घिमिरेले समाजका खराब प्रवृत्तिलाई देखाउन कलात्मक तरिकाले विषयवस्तुको छनौट गरी 'म' पात्रको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत गरेका छन् । “वेश्यालय कुनै पनि देशको उन्नति नाप्ने डिग्री हो” भनेर नेपालको उन्नति नभएको र यहाँका महिलाहरू छाक टार्नका लागि वेश्यावृत्तितिर लागेको प्रति व्यङ्ग्यात्मक आलोचना गरेका छन् । त्यसै गरी कर्मचारीहरू चाकडी र चाप्लुसी नगरी माथि नपुग्ने स्थितिलाई देखाउन “जागिर भनेको त कुकुरको पुच्छर मात्र हो” भन्ने प्रतीकात्मक भनाइ व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा विपन्न वर्गको अति दयनीय स्थिति देखाइएको छ । यसरी हेर्दा साबिती उपन्यासमा समाजमा देखिएका राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक र व्यापारिक आदि क्षेत्रमा देखिएका विकृति, विसङ्गति, भ्रष्टाचार, अन्याय, अत्याचार, प्रेम, धोका, चाकरी, चाप्लुसी जस्ता कुरालाई आलोचनात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दै तिनीहरूमा सुधारको अपेक्षा गरिएको छ । त्यसैले यस उपन्यासमा आलोचनात्मक यथार्थवादी प्रवृत्ति रहेको छ ।

५.२ साबिती उपन्यासमा विसङ्गतिवादी प्रवृत्ति

साबिती उपन्यासमा समाजमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिको चर्चा पर्याप्त मात्रामा भएको छ । उपन्यासभरि नै विकृति र विसङ्गति फैलिएको छ । साबिती उपन्यासको सहरिया समाजमा मानव जीवनका आदर्श, नैतिकता, बौद्धिकता भन्ने कुरा छँदै छैनन् । विसङ्गत स्थिति सबैभन्दा बढी 'म' पात्र उपन्यासको नायकदेखि लिएर प्रासङ्गिक कथामा आउने गौण पात्रहरूमा समेत रहेको छ । यस उपन्यासमा आउने गौण पात्रहरूमा पनि यही स्थिति रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा मानवीय क्षुद्र र हीन व्यवहार एवम् विसङ्गत चरित्रको चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा 'म' पात्र नेपाली हुनुकै कारण नेपालीलाई घृणा गरेको छ ।

आधुनिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा इन्दबहादुर राईको आज रमिता छ (२०२१) बाट विसङ्गतिवादी परम्पराको सुरुवात भएको हो ।⁷⁶ यस वादले जीवनका वास्तविकतालाई मूल्यहीन र महत्वहीन अवस्थामा परिणत गरेको हुन्छ । यही प्रसङ्गलाई साहित्यमा विसङ्गतिवादी धाराले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । मान्छेका जीवनलाई बाह्य र आन्तरिक जटिलतामा अल्झेको अवस्थामा मानवीय जीवनलाई अर्थ दिने क्रममा मान्छेले प्रकृतिका अन्य पक्षहरूभन्दा आफूलाई सर्वश्रेष्ठ ठान्ने र आफैलाई प्रतिष्ठा दिने प्रयासमा आफू हुर्कनु आफूले जीवन निर्वाह गर्नुको सङ्गतिबोध गर्दा विसङ्गतिलाई आत्मसात् गर्न घिमिरेको साबिती उपन्यास सफल भएको छ । यस उपन्यासमा 'म' पात्रको जीवनको परिसरमा बाँच्नुको

⁷⁶ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. १४५ ।

निरीहता देखाइएको छ । यसमा विसङ्गत धारणा, भोगाइ, चरित्र र व्यवहारको चित्रण गरिएको छ । मानवीय मूल्य पशुको मूल्यभन्दा पनि अत्यन्त कम देखाइएको छ । “बाखीको टाउकोलाई पचास रूपैयाँ पर्छ तर नारीलाई त्यति पनि पर्दैन”⁷⁷ भन्ने यस भनाइमा विसङ्गत देखापर्छ । यो हाम्रो समाजको अत्यन्त विसङ्गत पक्ष हो । ‘म’ पात्रले उपन्यासभरि आफूलाई रक्सी नखाई बस्नै नसक्ने भनेर प्रस्तुत गरेको छ । यस प्रस्तुतिले तत्कालीन समाजका युवावर्गहरू विकृति, कुलततर्फ लागेको कुरालाई स्पष्ट पारेको छ ।

यसरी साबिती उपन्यासको समग्र भागमा विकृति र विसङ्गतिलाई देखाइएको छ तसर्थ यस उपन्यासमा पनि विसङ्गतिवादी प्रवृत्तिको वर्चस्व रहेको छ ।

५.३ साबिती उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति

नेपाली उपन्यास परम्परामा रुद्रराज पाण्डेको रूपमती (१९९१) बाट सामाजिक यथार्थ शब्दको आंशिक प्रभाव देखिए तापनि लैनसिंह वाङ्देलको मुलुक बाहिर (२००४) पहिलो सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास हो ।⁷⁸ जगदीश घिमिरेको साबिती (२०३२) ले सामाजिक यथार्थवादलाई अँगालेको छ । यस उपन्यासको विषयवस्तुले समाजमा हुने ढिलासुस्ती, विकृति र विसङ्गतिको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासको नायक तथा लेखक ‘म’ पात्रको केन्द्रीयतामा उसले समाजमा देखेका, भोगेका, विभिन्न समस्याहरूलाई यथार्थपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासमा ‘म’ पात्रको सामाजमा बढेको विकृति र विसङ्गतिप्रति तीव्र आक्रोश छ । ‘म’ पात्रलाई अस्पतालको शैरूयामा छटपटाइ रहँदा तत्कालीन समयमा डाक्टर तथा नर्सले हुने खानेका लागि मात्र चासो दिन्छन् तर दुःखी, अनाथलाई विचार गर्दैनन् भन्ने प्रवृत्ति अहिलेको समाजमा पनि विद्यमान छ । उपन्यासको नायक ‘म’ पात्र समाजको एउटा पर्यवेक्षक हो । ऊ आफै स्रष्टा र द्रष्टा (भोक्ता) पनि हो । ‘म’ पात्रले समाजमा यस्ता कुरीति र विद्यमान समस्याहरूको निराकरणका लागि विद्रोह समेत गरेको छ भन्ने कुरा यो भनाइबाट पुष्टि हुन्छ- “वनको काफल, ऐसेलु कुनै एक जनाको होइन । त्यो भोकाहरूको हो । लुगा कारखानाको होइन, त्यो नाङ्गाहरूको हो । घर बासिन्दाहरूको हो, खेत रोप्ने गोड्ने खेतीवालहरूको हो । धरती त्यसका सन्तानहरूको हो, घामको छानामुनि हुर्कने सम्पूर्ण मानवताको हो, स्त्री पुरुषको हो, पुरुष स्त्रीको हो, लोग्नेको स्वास्नी र स्वास्नीको लोग्ने होइन । सम्बन्ध मैत्री हुनुपर्छ, पैसाको, बलात्कारको होइन । मान्छे समाजमा जन्मन्छ, ढुङ्गा

⁷⁷ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १ ।

⁷⁸ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. १०६ ।

माटोमा जन्मन्छ, प्रेममा जन्मन्छ, यी कुरा उसलाई बाँचुन्जेल चाहिन्छन् । मान्छे पैसामा जन्मँदैन- त्यसको उन्मूलन हुनुपर्छ । युद्धको उन्मूलन हुनुपर्छ । रक्सीको उन्मूलन हुनुपर्छ । हातहतियारको उन्मूलन हुनुपर्छ । मान्छे केवल मान्छे भएर बाँच्नु पर्छ । मेरो असिद्धान्तले त्यसै भन्छ । मेरो अराज्यवादले त्यसै भन्छ ।” आम नेपालीहरूले दैनिक भोगेको कष्ट, अभाव, पीडा र अपमानजस्ता भोगाइहरू प्रस्तुत गरेको छ- यस साबिती उपन्यासले । साथै समाधानको बाटो पनि देखाइएको छ । समाजका विकृति, विसङ्गति, निम्नवर्गका कर्मचारीमा हुने शोषण आदिको आलोचनात्मक प्रस्तुति सिवाय छैन । म पात्रले यस्ता समाजमा विकृति र विसङ्गतिको पूर्णरूपमा विरोध गरेको छ । त्यो उपन्यासकारको विरोध हो भन्ने कुराको पुष्टि यस भनाइबाट हुन्छ- “म हरेक गलत व्यक्तिसँग जुध्न चाहन्छु । हरेक अर्घेलोसँग जुध्न चाहन्छु । हरेक गलतसँग बाँझ्न चाहन्छु ।”

समाजमा हुने गरेका प्रेम, विश्वास, धर्म, आदर्श, आत्मविश्वास आदिले उसलाई छोएको छैन भन्ने कुरा यस भनाइबाट अझ स्पष्ट हुन्छ- “म समाजहीन समाजप्राप्तिको तपस्यामा, राज्यहीन राज्यको खोजीमा आफूलाई दण्डित गराएर हिँडेको छु । समान धर्ममा व्यक्ति र समाजको छहारी खोज्दैछु, त्यो मैले कि कितावमा कि रक्सीमा मात्र पाउने गरेको छु ।”

यसरी साबिती उपन्यासले समाजमा व्याप्त विभिन्न प्रकारका विकृति तथा विसङ्गतिलाई जस्ताको तस्तै उतारेको हुनाले सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति साबिती उपन्यासको महत्वपूर्ण प्रवृत्ति हो ।

५.४ साबिती उपन्यासमा प्रयोगवैचिष्य प्रवृत्ति

प्रयोगवैचिष्य भन्नाले विचित्र प्रकारको लेखन भन्ने बुझिन्छ । पुराना मूल्य, मान्यता र परम्परा विपरीत नवीन शैली र ढाँचा अँगाली कथा, पात्र, परिवेश आदिमा देखाइने नवीन पक्ष नै प्रयोगवैचिष्य हो । परम्परा लेखन शैलीलाई अनुसरण नगरी मौलिक र नवीन प्रयोगमार्फत आख्यानको सिर्जना गर्नु आख्यानकार घिमिरेको प्रवृत्ति हो । परिपाटीबद्ध लेखन परम्परामा नियम विपरीत लेखनमा प्रचुर उर्जा प्रदान गर्ने घिमिरेको साबिती उपन्यासमा नवीन प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा आख्यानबाट प्रारम्भ भएर विच-विचमा कवितांशको प्रयोग हुनु र उपन्यासको अन्त्य पनि कविताबाटै हुनुमा प्रयोगवैचिष्य भल्किन्छ । यस उपन्यासमा एक मात्र कथयिता ‘म’ छ भने अन्य पात्रहरू उल्लेख गर्न योग्य छैनन् । एउटा मात्र पात्रमा केन्द्रित रहेर समग्र उपन्यासको रचना गरेर घिमिरेले नवीन प्रयोग गरेका छन् । उपन्यासको

मूल पात्र 'म' को जीवनको परिसरमा बाँच्नुको निरीहता देखाइएको छ । यस उपन्यासमा कथाहीन अकथा, बिम्ब प्रतीकको अत्यधिक प्रयोग, नारी पात्रको भूमिकामा र प्रयोगमा न्यूनता जस्ता प्रवृत्ति देखिन्छन् ।

यसरी साबिती उपन्यासको संरचना, कथावस्तु, चरित्र र बिम्ब प्रतीकको अत्यधिक प्रयोग हुनुले यसमा प्रयोगवैचिष्यता झल्किन्छ । प्रयोगवैचिष्यता साबिती उपन्यासको एउटा महत्वपूर्ण प्रवृत्तिका रूपमा देखापर्दछ ।

५.५ साबिती उपन्यासमा नारीपात्रका भूमिकाको अभाव

सामान्यतया उपन्यासमा नायक, नायिकाको समान सक्रियतामा कथानक अघि बढेको हुन्छ । नायिकालाई पनि उपन्यासको प्रमुख चरित्रका रूपमा राखिन्छ । कथानकको विस्तारमा नायिकाको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ तर घिमिरेको साबिती उपन्यासमा नायिकाको प्रमुख भूमिका रहेको पाइँदैन । उपन्यासमा प्रयुक्त केही स्त्री पात्रहरूको सहायक र गौण भूमिका मात्र निर्वाह गरेका छन् । उनीहरू कसैले पनि प्रमुख नारी पात्रहरूको भूमिका निर्वाह गरेका छैनन् । यस उपन्यासलाई स्त्रीविहीन उपन्यास नै भन्दा पनि हुन्छ । उपन्यासमा देखिने स्त्री पात्र पुरुष पात्रको जीवन भोगाइमा देखापर्ने भट्टिनी भोग्या पात्रका रूपमा देखा पर्दछे । उसको उपन्यासको कथानक विस्तारमा कुनै भूमिका रहेको छैन । साबिती उपन्यासमा केवल एक दुई प्रसङ्गमा देखा परेपछि त्यस प्रसङ्गको अन्त्यसँगै उसको भूमिका समेत अन्त्य भएको देखिन्छ ।

उपन्यासको मुख्य पात्र 'म' ले जीवनलाई केवल बाँच्नुपर्ने बाध्यता र जिउँदो लास ठानेको छ । जीवनप्रति कुनै अनुराग नभएको 'म' पात्रले कहीं कतै सङ्गति भेट्दैन । तत्कालीन युगीन पृष्ठभूमि, सामन्ती शासनको जाँतोले पिसिएका निरीह मानिसहरूको कहानी लाग्दो दारुण अवस्थालाई उपन्यासले अभिव्यक्त 'म' पात्रको माध्यमबाट गरेको छ । सामाजिक र आर्थिक रूपले प्रताडित भएर पशुवत् विसङ्गत जीवन जिउन अभिशप्त मुख्य पात्र 'म' ले उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म कहीं कतै सङ्गति भेटेको छैन । उपन्यासको परिवेश काठमाडौँदेखि भारतको दार्जिलिङ, सिक्किमसम्मको परिवेश छ । यही परिवेशभित्रका थुप्रै घटनाहरूले 'म' पात्र मानसिक रूपमा चेतनशील भएर पनि तत्कालीन सामाजिक र राजनैतिक परिवेशबाट ऊ विकृत छ । बारम्बार आफ्नो अस्तित्वलाई तौलनु र निरर्थक रूपमा यताउता भौँतारिनु उसको दिनचर्या हो । आफ्नै जीवनसँग हार मानेर 'म' पात्रले कार्यालय, भट्टीपसल, चारैतिर निस्सारता,

विसङ्गति, निरर्थकता सिवाय केही पाउँदैन । म पात्रले भूप्रेकामी र भूप्रिनीको व्यवहार नर्स र डाक्टरको गलत व्यवहार, कुकृत्य, बीभत्स नारकीय चरित्र प्रदर्शन गरेको दृश्य टुलुटुलु हेरेको छ । यहाँ नर्स र भूप्रिनी नारी पात्रको रूपमा रहे तापनि यिनीहरूको भूमिका अत्यन्तै गौण छ । नायिकाको कुनै भूमिका यस उपन्यासमा छैन । यौवनको सुन्दर र उर्बर अवधि पेटभर खाने र आरामसँग सुत्ने चाहनामा यौवनलाई च्याँखे थापेर विसङ्गत जीवन भोग्ने निम्न वर्गीय मानिसहरूका मर्मस्पर्शी व्यथाहरूलाई उपन्यासले सम्बोधन गरेको छ । पशुवत् ढङ्गले अर्काको शरीरसँग खेलन पल्केका कथित सभ्य भनाउँदा उच्च ओहोदामा कार्यरत व्यक्तिहरूको कालो कर्तुतलाई तत्कालीन विषम सामाजिक-राजनीतिक परिवेशको आलोकमा विश्लेषण गरिएको छ । यस्तै थुप्रै विषमता, गन्जागोल र त्यसले जन्माएको घृणा र अकृत्य कार्यहरूसँग सम्झौता गर्न उपन्यासका निम्न वर्गीय पात्रहरू बाध्य छन् भने 'म' पात्र त्यसको घोर विरुद्धमा छ । उपन्यासकारको चिन्तनको वाहक भनेको 'म' पात्र यही दुर्गन्धित परिवेशदेखि आजित भएर जीवन विरोधी विषाक्त अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्दै भन्छ- "पैसावालाहरूभन्दा वेश्या चोखी हो, पवित्र हो, आदरणीय हो । ती पैसावालाहरूभन्दा जो इमान मान्छु भन्दछन्, धर्म मान्छु भन्दछन्, नैतिकता मान्छु भन्दछन् र तिनै चीजहरू बेच्छन् । ती भन्दा आफूसँगै भएको केवल हाडछाला बेच्ने वेश्या महान् छन् । दुवै वेश्या छन्, फरक छ धनको । धनी वेश्या र गरीब वेश्या । ठूला-ठूला अन्तर्राष्ट्रिय होटलमा, भवनमा वेश्यावृत्ति गराउने वेश्या र अन्धकार छिँडी वा खुला चौरमा ग्राहक खोज्ने वेश्या मेरो निमित्त एकै हुन् । सत्ताधारी वेश्या । सत्ता विहीन वेश्या । सत्तामुखी वेश्या । सत्ता पीडित वेश्या ।" यसरी उपन्यासकारले मुख्य नारी पात्रको उपेक्षा गरेर पनि आफ्नो उपन्यास सिर्जना गरेकोले उनको साबिती उपन्यासमा देखापर्ने नारी पात्रको भूमिका नहुनु पनि महत्वपूर्ण प्रवृत्ति हो ।

५.६ साबिती उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको रहस्यमय प्रयोग

साहित्यमा बिम्ब भन्नाले मानसिक तस्वीर भन्ने बुझिन्छ । कुनै वस्तुको रूपरङ्ग, गुण वा आकारको इन्द्रिय ग्राह्य अनुभूतिको संचारण पाठकमा पर्नु नै बिम्बको मुख्य धर्म हो । बिम्ब भनेको मिठो भाषा हो जसले एउटा निश्चित रूपाकृतिभित्र दुरुस्त एवम् चित्रकला सादृश्य दृश्यलाई उभ्याइदिन्छ । प्रतीकले अमूर्त वस्तुलाई मूर्त रूपमा देखाउँछ । यसले

अभीप्सित अर्थको मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछ । यसले उपन्यासमा सौन्दर्य प्रवर्द्धनको काम गर्दछ । बिम्ब र प्रतीक उपन्यासका अनिवार्य घटक मानिँदैनन् तर उपन्यासलाई रोचक तथा सुन्दर बनाउन यिनीहरूको प्रमुख भूमिका रहन्छ ।

जगदीश घिमिरेको **साबिती** प्रतीकारात्मक त छैन, तर यसमा प्रयोग भएका बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक वाक्यहरूले घटना र क्रियाकलापलाई अभिव्यञ्जनात्मक बनाएका छन् । प्रतीक र बिम्बलाई उनले अत्यधिक रूपमा प्रयोग गरेका छन् । उनले प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयोग गरिएका बिम्ब र प्रतीकहरूले पाठकहरूलाई यथार्थ वस्तुसँग तादात्म्य गराएका छन् । यथार्थलाई सूक्ष्म र गम्भीर रूपमा प्रयोग गर्न बिम्ब र प्रतीक प्रयोग गरिएको देखिन्छ । उपन्यासमा अझ रोचक र गम्भीर बनाउन उपन्यासकारले बिम्ब र प्रतीक प्रयोग गरेका छन् । राणा शासनको प्रतीकका रूपमा जुम्राको प्रयोग गरेका छन् भने आफूलाई दायित्व र सङ्घर्षको जुवा तान्न नसक्ने राँगाको रूपमा तुलना गरेर राँगालाई बौद्धिकताको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । नोकरी, चाकरी प्रथालाई कुकुरको पुच्छरको अति सुन्दर बिम्ब बनाएका छन् भने पञ्चायती शासन व्यवस्थालाई माछाको काँडाको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । यसरी घिमिरेले आफ्नो जीवनमा देखे भोगेका मानवीय कमजोरी, कुसंस्कार आदिलाई विभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूको माध्यमबाट **साबिती** उपन्यासमार्फत रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

५.७ साबिती उपन्यासमा विकृतिप्रति व्यङ्ग्य

घिमिरेले आफ्ना उपन्यासमा समाजमा देखापरेका विसङ्गति र विकृतजन्य कार्यहरू प्रति व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् । व्यङ्ग्यले विसङ्गत प्रहार गरिएको छ । अत्यन्त गम्भीर र संवेदनशील कुराहरूलाई पनि सामान्य र तल्लो स्तरको कुरासँग जोडी पाठकको अन्ततलमा घोच्ने व्यङ्ग्यको एक तरिका हो ।⁷⁹ विभिन्न स्वैरकल्पना, प्रतीकारात्मकताका रूपहरू प्रयोग गरी यथार्थको कार्टुन बनाएजस्तै गरी कठोरतापूर्वक प्रहार गर्ने भएकाले रोमाञ्चक भएको सामञ्जस्य व्यङ्ग्यद्वारा खुल्ने गर्छ । समाजमा देखा पर्ने विकृति र विसङ्गतिका कुरालाई कटु र तीक्ष्णताका साथ रूपान्तरण गर्ने र यथार्थ धरातलमा ओराल्ने हुँदा उपन्यासमा व्यङ्ग्यको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ ।

घिमिरेको **साबिती** उपन्यासमा विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्यको प्रचुर प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासमा विभिन्न पेसामा संलग्न व्यक्तिहरूले आफ्नो पेसा अनुसारको काम

⁷⁹ कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. २६३ ।

गर्देनन् भन्दै व्यङ्ग्य गरिएको छ, “नेपाली हुँ त्यसको नाताले नेपाली जातिसँग घीन मान्छु”।⁸⁰ यसका साथै देखावटी प्रेम गर्दै प्रेमको अभिनय गर्नेहरूप्रति समेत व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। समाजमा देखापरेका देहव्यापार, चाकरी, चाप्लुसी, घुस, पहिठारी आदिप्रति पनि घिमिरेले व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। घिमिरेले आफ्ना उपन्यासमा समाजमा देखे भोगेका विभिन्न विषयवस्तुप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्नु यस साबिती उपन्यासको प्रवृत्ति रहेको छ।

५.८ साबिती उपन्यासमा प्रगतिशीलता

समाजको अग्रगामी परिवर्तन चाहनुलाई प्रगतिशीलता भनिन्छ।⁸¹ जगदीश घिमिरेको साबिती उपन्यासको अध्ययनबाट उनमा प्रगतिशीलता पनि देखिन्छ। यस उपन्यासले समाजमा रहेका अनेकौं विकृति र विसङ्गतिलाई पर्दाफास गरेको छ। यस उपन्यासले सम्भ्रान्त वर्गको निम्न वर्गमाथि थिचोमिचो गरेकाले र निम्न वर्गका मानिसहरूले अन्याय र अत्याचारको विद्रोह गर्न उत्साहित बनाएको छ। साबिती उपन्यासमा आर्थिक असमानता, धनी र गरिबमा बिच भेदभाव, शोषण, अन्याय अत्याचारमाथि तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ। ‘म’ पात्रको माध्यमबाट उपन्यासकारले सामाजिक असन्तुलनहरू, असमान सामाजिक क्रियाकलाप र भ्रष्टाचारको प्रतिरोधमा सुधारको स्वर दिएका छन्। यस उपन्यासले समाज सुधारको चाहना व्यक्त गरेको छ। “वनका ऐसेलु र काफल भोकाहरूको हो” भन्ने प्रगतिशील विचार यस उपन्यासमा व्यक्त भएको छ। उपन्यासमा प्रगतिशीलताका यस्ता छिटफुट विकिरणहरू देखिन्छन् र तिनले यथार्थका धेरै रहस्यहरूलाई भुइँमा राखिदिन्छन् पनि तर प्रगतिवादकै आधारमा उपन्यासको नायकले आफ्नो चारित्रिक गुणहरूलाई विकसित गराउँदैन। उपन्यासभित्र विद्रोह र विक्षोभका हतियारहरू छन्⁸² “सामन्ती संसारमा प्रगतिवाद विद्रोह हो भने मैले साबितीमा पनि विद्रोह नै लेखेको हुँ प्रगति नै लेखेको हुँ”⁸³ यो विचारमा प्रस्ट प्रगतिशीलता देखिन्छ।

साबिती उपन्यासमा विकृति र विसङ्गतिले भताभुङ्ग लथालिङ्ग भएको नेपाली समाजको नेपाली समाजको सुधारको अपेक्षा राखेकोले प्रगतिशीलता छ भन्न सकिन्छ।

⁸⁰ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १७।

⁸¹ हेमाङ्गराज अधिकारी र बन्नीविशाल भट्टराई, नेपाली प्रयोगात्मक शब्दकोश, (काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन, २०६१), पृ. ६४४।

⁸² जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. १०७।

⁸³ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ८२।

५.९ साबिती उपन्यासमा नवीनतम भाषाशैलीको प्रयोग

भाषा सम्पूर्ण साहित्यिक विधाको अभिव्यक्तिको माध्यम हो तापनि उपन्यासमा भाषाको जति प्रयोग हुन्छ, त्यति अन्य विधामा हुँदैन । भाषाशैलीका दृष्टिले साबिती उपन्यास उल्लेखनीय रहेको हुन्छ । यस उपन्यासमा पात्र र परिवेशानुकूल भाषाको प्रयोग हुँदाहुँदै पनि कतिपय वाक्यका आदि, मध्य र अन्त्यका खाली ठाउँ (-----) र निर्देश चिन्ह (-) को प्रयोगले भाषिक नवीनता देखिएको छ । यस उपन्यासमा आगन्तुक शब्दको अत्यधिक प्रयोग गरिएको छ । अनेकौं विचलनयुक्त वाक्य, समानान्तरतायुक्त वाक्य, भर्सा तथा ठेट नेपाली शब्दको प्रयोगका साथै उखान टुक्काको प्रयोगले उपन्यासमा रोचकता थपेका छन् । उनको साबिती उपन्यासमा गद्यदेखि पद्यसम्मको समिश्रणले उनको नवीन भाषाशैलीगत प्रवृत्तिलाई स्पष्ट पार्दछ । निम्नलिखित अंशहरूले साबिती भाषाशैलीगत नवीनतालाई प्रस्ट पार्दछन् :

- (क) “--- उकालोमा थोत्रो इन्जिन क्वाँ SSSSSSSSS --- कराउँछ, तान्न गाहरो परेर --- नयाँ गाडीले सजिलै तान्छ, ----- जोल्टिनमा स्प्रिङको पत्ती भाँचिन्छ, ----- ढाँडै ढाँड कुद्दा डिस्क फुट्छ, ----- पाइरो उछिडिन्छ, ----- फँसेर एक्सल भाँचिन्छ, टाइरड फुस्कन्छ, ----- पीनियन भाँचिन्छ, सर्भिसिङ् गरिराख्नु पर्छ, ----- नटभोल्ट कसिराख्नुपर्छ, ----- वेलिडिङ् गरिराख्नुपर्छ, ----- ग्रीज दलिराख्नु पर्छ, ----- नयाँ गाडी साँभको लागि चम्किन मुखमा ग्रीज लगाउँदै छ- अफगान स्नो !”⁸⁴
- (ख) “यो --- मान्छेले आफ्नी भर्खरकी स्वास्नीलाई भर्खर वेश्याघरमा ओरालेर आयो – देख्दै जरो फुट्न खोज्छ, किन ? यो आफ्नी स्वास्नीलाई मात्र राख्छ, वेश्याघरमा ? किन अरूका स्वास्नी छोरीलाई, सम्भ्रान्तलाई आलुभन्टा सरहै बेचन राख्न सक्तैन पसलमा ? किन ? किन ? किन किन्न सक्तैन यो तिनीहरूलाई ?”⁸⁵
- (ग) “हिँड्दै --- उड्दै --- हिँड्दै, --- उड्दै --- हिँड्दै --- उड्दै --- छु भररात पढाइ लागेका आँखाले देख्छु, अन्धकारमा प्रहसन युगको पर्दामा नौटङ्की सूत्रधार हीरो, हिरोइन, डाइरेक्टर, प्रोड्युसर, लेखक, वैज्ञानिक, राजनीतिज्ञ, हिँड्ने बोल्ने कम्प्युटरहरू ।”⁸⁶

यस्तो खालको नवीन प्रयोग साबिती उपन्यासमा धेरै ठाउँमा भेट्न सकिन्छ । कतै अपूर्ण वाक्यमै पूर्णविराम दिइएको छ । संवाद पनि बडो रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी साबिती उपन्यासमा नवीन भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

⁸⁴ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ४६ ।

⁸⁵ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ५१ ।

⁸⁶ जगदीश घिमिरे, साबिती, पूर्ववत्, पृ. ५८ ।

५.१० निष्कर्ष

उपन्यासकार जगदीश घिमिरेद्वारा रचना गरिएको साबिती (२०३२) उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा रचना गरिएको छ । यस उपन्यासमा विसङ्गतिवादी-सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ समाजका विकृति र विसङ्गतिलाई निराकरण गरी समाज सुधारको अपेक्षा गरिएकाले यस उपन्यासमा प्रगतिशीलताको छतक पनि पाइन्छ । प्रयोगवैचिप्यता, भाषिक विशिष्टता, बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक वाक्यको प्रयोग, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक भाषामा समाजका सबैखाले विकृति, विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । यस उपन्यासमा नारी पात्रको उपेक्षा गरिएको छ । साबिती उपन्यासमा गद्य र पद्यात्मक भाषाको प्रयोग सुव्यवस्थित ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा चेतन प्रवाहशैलीको प्रयोगले नवीनता थपेको छ । पात्रहरू 'म' पात्र बाहेक अन्य पात्रहरूको कुनै भूमिका छैन । समाजका कुसंस्कार र कुप्रवृत्तिहरूमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै समाज सुधारको चाहना व्यक्त गरिएको छ । यी सबै खालका प्रवृत्ति यस उपन्यासमा देखिँदा देखिँदै पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको प्रयोगवैचिप्यपूर्ण यो उपन्यास उत्कृष्ट उपन्यास बन्न पुगेको छ ।

साबिती न्यायिक विषय र सन्दर्भमा प्रयुक्त हुने शब्द हो । एक चौबीस वर्षे युवकले जीवनजगत्देखि भोगी परम्परागत मूल्य मान्यता, रीतिस्थिति, चालचलन र आडम्बरहरूप्रति देखाइएको विरोध र विद्रोहको अभिव्यक्ति हो । परम्परागत मान्यताको कसीमा हेर्दा साबितीमा कथानकको तारतम्य छैन । घटनात्मक कार्यकारणको शृङ्खला भेटिँदैन, पात्रहरूको विन्यास पनि औपन्यासिक सैद्धान्तिक मान्यताभन्दा बाहिर छन् । न त औपन्यासिक परिवेश छ, न अन्य पात्रहरूको चहलपहल छ । एकोहोरो मनोवादकै अधिक्यले कथात्मक योजना यथार्थ भोगाइ छन् । सामाजिक विकृति र विसङ्गतिका सजीव चित्रहरू छन् । विभिन्न बिम्ब र प्रतीकको मूर्तता छ ।

चेतनप्रवाह शैलीमा बिम्ब र प्रतीकको आड लिएर साबितीमा लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको अद्भूत प्रयोग छ । कथन वैचिप्यका एक दुई नमुना यी रहेका छन्,

“मान्छे हुँ अर्थात् दुर्बल हृदय, दुर्बल मस्तिष्क रुग्ण मानसिकता बोकेको दमित बासना र आकाङ्क्षाहरूको यौटा दुर्बलकाय खानी तैपनि कुकुर पालेजस्तो या दाही पाले जस्तो मैले इज्जत वा बोक्ने सिद्धान्त कहिल्यै पालिन (साबिती पृ. १) ।

म मन्त्री भएको भए आधा काठमाडौं मेरो मावली हुन्थ्यो, आधा ससुराली नभए पनि सबै आफन्त हुने थिए (साबिती पृ. ९) । मुक्तकीय शैलीको प्रासङ्गिक भङ्काले भिन्नै

छेड्लाभै गरी कथिएका अभिव्यक्ति कति धारिला र पेचिला लाग्दछन् तिनका पनि एक दुई नमुना यी रहेका छन्-

“कसैले गोली देखाएर माग्छ, कसैले बोली देखाएर माग्छ, कसैले भोली देखाएर माग्छ, कसैले कानुन देखाएर माग्छ, कसैले गुप्ताङ्ग देखाएर माग्छ ।” (साबिती पृ. २)

उदारीकरणका नाउँमा अहिले सेवा र सत्कार, सम्मान र पुरस्कार सबै व्यवसायीकरण भएका छन् । बाहिर सामाजिकताको कुरा उठ्छ तर भित्री रूपमा समाजका अगुवा हुँ भन्नेहरू नै विकृत हुँदै गएका छन् । सामाजिक सेवा सबै जालसाँजी हो । राजनैतिक नेताहरूप्रति लक्षित सामाजिक विडम्बनाको मर्मभेदी दृष्टान्त यसरी प्रस्तुत गर्दछन्-

“तिमी डाक्टर भै हेर त रोगहरूप्रति थाहै नपाएर कृतज्ञ हुनेछौं । रोग नै तिम्रो आयस्ताको स्रोत हुन्छ, रोगी होइन रोगी आओस् कि बाँचोस् रोग चिरञ्जिवी हुनुपर्छ । समाज रोग हो । आम्दानीको स्रोत हो । तिम्रो समाजको ठेकेदार हुने नाटक गरी समाजको डाक्टर हुन सक्छौ ।” (साबिती पृ. ३)

घिमिरेको यो साबिती उपन्यास २४ वर्षकै उमेरमा लेखिएको युगबोधको अनुपम कृति हो, यसमा सन्देह छैन । यति मार्मिक, कारुणिक, तीक्ष्ण, वैचारिक, आलङ्कारिक, व्यङ्ग्यात्मक, विद्रोहात्मक निखर, उर्जाप्रदायक, मर्मभेदी भएपनि समयमै स्याबासी र सलाम पाएर चर्चाको शिखर आरोहण गरेर पाठ्यक्रमहरूमै निर्धारित भई किन आउन सकेन कि ? यस्ता वैचारिक प्रवाह र काव्यात्मक अनुभूतिको युवाजगत्लाई खाँचो छैन । यति राम्रो धारिलो र इस्पात जस्तो कृतिलाई चर्चामै सीमित राख्नु नेपाली बौद्धिक जगत्को सङ्कीर्णता र दरिद्रता हुन सक्छ ? साबिती सशक्त वा उत्कृष्ट हुनुमा यसको प्रस्तुति र शैली मात्र नभै आफ्नै वैचारिक दृष्टि वा दर्शन पनि हो । यसमा एक मात्र नायक छ, उसले परम्परागत मूल्यमान्यताहरूप्रति तीव्र विरोध जनाउँछ । उसभित्र प्रचलित नियम कानून सामाजिक संरचना वा बनोटप्रति नै असन्तुष्टि, आक्षेप र प्रहारका भावना खेल्दछन् । चालचलन र रहनसहनप्रति नै वितृष्णा र विरक्तिको उच्छ्वास छ । नक्कलीपन र आडम्बरहरूदेखि क्रोधको आवेग छ । यी सबै अभिव्यक्तिबाट लेखकको जीवनदर्शन के हो भनी ठम्याउन खोज्दा केही कठिनाइ र अस्पष्टता नखट्किने होइनन् किन्तु यस सम्बन्धी लेखक र समीक्षकहरूका विचार र धारणा छापामै प्रशस्त आएकोले बुद्धि, विवेक र स्मृति जति तीव्र भएपनि गम्भीर साहित्यिक पृष्ठभूमिलाई आत्मसात नगरीकन यति खँदिलो र गहकिलो कृति कलेवर जन्मन सक्दैन । समीक्षकहरूले पत्ता लगाएको तथ्य हो- साबितीमा दादावादी स्वर । दादावाद फ्रान्सेली कवि ट्रिस्टान जाराले स्थापना गरेको आन्दोलन हो । दादावाद समस्त स्थापित मूल्य र मान्यताको विरोध गर्ने,

सम्पूर्ण बौद्धिक, सांस्कृतिक र सामाजिक परिपाटीप्रति विद्रोह जनाउने यो साहित्यिक र कलामा देखापरेको शून्यवादी आन्दोलन हो । साबितीमा देखिएका विरोध र विद्रोहका स्वरहरू वितृष्णा विमोहका भावहरू वञ्चना र आडम्बरप्रतिका आक्रोशहरू दमन, शोषण, थिचोमिचो र उत्पीडनप्रतिका आवेग र आक्रोशहरू पर्यपेक्षण गर्दै लेखनको पृष्ठभूमिलाई समेत बुझी गोविन्दराज भट्टराईले दादावादकै छायाँ परेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।

समग्रमा साबिती केही वैचारिक असङ्गति, केही अस्पष्ट सन्देश, केही विरोधाभासयुक्त कथनको आभास भए पनि योजनात्मकभन्दा रचनात्मकता, सहधर्मिताभन्दा आक्रामकता, सरलताभन्दा वक्रता, सहजताभन्दा काव्यात्मकता, सङ्घर्षशीलताभन्दा निस्सारता, यथार्थवादभन्दा रहस्यमयता कथात्मकताभन्दा काव्यात्मकता विषयवस्तुको गम्भीरताभन्दा शैलीको प्रखरता साबितीले हासिल गरेका सर्वोत्कृष्ट साहित्यिक उपलब्धिहरू हुन् ।

परिच्छेद : छ

उपसंहार

६.१ पृष्ठभूमि

उपन्यासकार जगदीश घिमिरेको जन्म वि.सं. २००२ चैत्र २८ गते रामेछापको मन्थलीमा भएको हो । उनको बाल्यकाल पिताको जागिरसँगै नेपालका स्थानमा बितेको देखिन्छ । बाल्यवस्थामै विभिन्न क्षेत्रको भ्रमण गर्ने अवसर प्राप्त गरेका घिमिरेले औपचारिक शिक्षा पनि विभिन्न स्थान हुँदै भारतको पटना विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका हुन् । औपचारिक शिक्षाका साथै प्रशस्त मात्रामा स्वअध्ययन गरेका घिमिरे नेपाली साहित्यका कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, समालोचना, आत्मसंस्मरण, राजनैतिक टिप्पणी जस्ता विधामा कलम चलाएर प्रख्यात बन्न पुगेका छन् । वि.सं. २००१ सालदेखि साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका घिमिरेले हालसम्म पनि साहित्य सिर्जनामा निरन्तर लागि रहेका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी घिमिरे उपन्यास लेखनमा नवीन शिल्प र शैलीका साथ आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा देखापरेका छन् । साबिती उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको यस शोधपत्रमा शोधपत्रका छ परिच्छेदमा क्रमशः शोधपरिचय, घिमिरेको साहित्यिक रचनाधर्मिता, आधुनिक नेपाली उपन्यासको साबिती उपन्यासको विश्लेषण र साबिती उपन्यासको प्रवृत्तिगत अध्ययन गरी उपसंहार समेत लेखिएको छ ।

६.२ पहिलो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचयसँग सम्बन्धित शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, शोधकार्यका सीमा, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा रहेका छन् ।

६.३ दोस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदमा जगदीश घिमिरेको सङ्क्षिप्त जीवनी व्यक्तित्व र साहित्यिक रचनाधर्मितालाई समावेश गरिएको छ । जसमा जन्म र बाल्यकाल, शिक्षा, पारिवारिक जीवन र आर्थिक अवस्था, स्वास्थ्य अवस्था, भ्रमण तथा सम्मान र पुरस्कार तथा उनको कथाकार, उपन्यासकार, कवि, नाटककार, निबन्धकार, अनुवादक तथा समालोचक जस्ता साहित्यिक व्यक्तित्व र लेखक, पत्रकार, राजनैतिक, सामाजिक, जस्ता साहित्येतर व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी जगदीश घिमिरेको साहित्यिक यात्रा निर्धारण गरी साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव सम्बन्धी तथ्यहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

६.४ तेस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रममा साबिती उपन्यासको स्थान निर्धारण गरिएको छ । साबिती उपन्यास लेखनको युगीन पृष्ठभूमि खोज्दै राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र शैक्षिक अवस्थाको गरी नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा देखिएका विभिन्न मोड, उपमोडहरूमध्ये आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा र त्यसमा रचना गरिएका विभिन्न उपन्यासहरूको तथ्य प्रस्तुत गर्दै साबिती उपन्यासको स्थान निर्धारण गरिएको छ ।

६.५ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा कथावस्तु, चरित्रचित्रण, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, उद्देश्य, द्वन्द्व र भाषाशैली जस्ता औपन्यासिक तत्वको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गर्दै यी तत्वहरूका आधारमा साबिती उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ । साबिती उपन्यासमा कथानकहिन कथावस्तुको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा घटित भएका घटनाहरूको उचित व्यवस्थापन छैन । उपन्यासमा प्रयुक्त 'म' पात्रको जीवनगत परिस्थितिहरूमा पूर्ण एवम् परिव्याप्त यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा तत्कालीन एकदलीय निरङ्कुश पञ्चायती शासन व्यवस्थामा दमित, कुण्ठित र दिग्भ्रमित हुन पुगेका सम्पूर्ण नेपाली जनताको व्यथा र वेदनालाई 'म' पात्रको माध्यमबाट उपन्यासकार स्वयम्ले प्रस्तुत गरेका छन् । लथालिङ्ग र भताभुङ्ग भएको नेपाली जनजीवन, दम्भी मान्यताहरू, भुठ र अविश्वासले घेरिएको तथाकथित सम्भ्रान्त जीवनलाई यस उपन्यासले कथावस्तु बनाएको छ । देशको व्यवस्था र राजनैतिक सन्तापले पिल्सिएका युवाहरूको आवाज साबिती उपन्यास हो । तत्कालीन नेपाली समाजमा व्याप्त, शोषण, दमन, गरिबीको यथार्थचित्रण, लेखकका निजी जीवन कथा र हीन

भावना, तत्कालीन समाजका उच्च ओहोदाका व्यक्तिहरूको नालायकीपन, भोका छटपटाइरहेका गरिबहरू, ध्वंश भएको नेपालको राष्ट्रियता, खराब राज्य व्यवस्थाको विद्रोहमा उत्रेका सम्पूर्ण नेपाली, बौद्धिकताको विक्री गर्ने शिक्षित काम चोरहरू, स्वाभिमान गुमाएका नेपाली, बाँच्नको लागि सङ्घर्ष गर्ने भोका, नाङ्गा र वेश्यावृत्ति गर्न बाध्य नारीहरू एवम् यी सारा विकृतिहरूले अशक्त 'म' पात्र नै यस उपन्यासको कथावस्तु हो । यो उपन्यासको नायक 'म' पात्रको केन्द्रीयतामा सम्पूर्ण कथाले गति लिएको छ र अन्य गौण पात्रहरूको कुनै भूमिका छैन । 'म' पात्र हीनताबाट ग्रसित यस उपन्यासको प्रमुख सक्रिय, गतिशील र अनुकूल पात्र हो । उसले सधैं समाज सुधारको अपेक्षा राखेको छ । यो उपन्यास पञ्चायती व्यवस्थाको मध्यावस्थातिर तथा दोस्रो विश्वयुद्धको सन्त्रासपछि रचना गरिएको हो । यसमा काठमाडौँ लगायत भारतका केही सहर परिवेशका रूपमा आएका छन् । यो उपन्यास 'म' पात्रको निजी कथा र उसकै केन्द्रीतामा अगाडि बढेकोले यो प्रथम पुरुष आत्मकथा केन्द्रित दृष्टिबिन्दुमा रचना भएको छ । उपन्यासको कथावाचक 'म' पात्र वाहेक अरूको भूमिका क्षीण छ । तत्कालीन समाजका विकृति विसङ्गतिलाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्दै समाज सुधारको उद्देश्य यस उपन्यासले राखेको छ बाह्य द्वन्द्वहरू छन् । यस उपन्यासमा तत्सम, तत्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गर्नुका साथै प्रशस्त मात्रामा लेख्य चिन्हको नवीन प्रयोग गरिएको छ । नवीन भाषाशैली बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग गरी लेखिएको घिमिरेको **साबिती** उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको सफलतम् उपन्यास हो ।

६.६ पाँचौँ परिच्छेदको निष्कर्ष

यस शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदमा जगदीश घिमिरेद्वारा रचित **साबिती** उपन्यासका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई केलाइएको छ । यस उपन्यासको अध्ययन पश्चात् आलोचनात्मक यथार्थवादी, विसङ्गतिवादी, सामाजिक यथार्थवादी, प्रयोगवादी, प्रगतिशीलता, प्रयोगवैचिष्यता, नारीपात्रको उपेक्षा, नवीन बिम्ब तथा प्रतीकहरूको रहस्यमय प्रयोग, चेतनप्रवाह भाषाशैलीको प्रयोग, कलात्मक भाषा, समाजका विकृति र विसङ्गतिमाथि तीव्र व्यङ्ग्य, समाज सुधारको अपेक्षा जस्ता प्रवृत्तिहरू निष्कर्षका रूपमा प्राप्त भएका छन् । त्यसैगरी सरल, सरस तथा स्वभाविक भाषा र नाटकीय संवादात्मक शैलीको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासमा कतै-कतै आलङ्कारिक, प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक भाषा तथा प्रश्नार्थक शैली अपनाइएको भए पनि उपन्यास सरल तथा सुबोध्य बन्न पुगेको छ । गद्यात्मक भाषा पनि ठाउँ-ठाउँमा प्रयोग

भएको देखिन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा केन्द्रित रहेर प्रयोगवादी शैलीमा रचना गरिएको यो उपन्यास स्तरीय रहेको निष्कर्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

५.७ निष्कर्ष

उपन्यासकार जगदीश घिमिरेद्वारा रचना गरिएको **साबिती** (२०३२) उपन्यास आलोचनात्मक यथार्थवादी धारामा रचना गरिएको छ । यस उपन्यासमा विसङ्गतिवादी-सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ समाजका विकृति र विसङ्गतिलाई निराकरण गरी समाज सुधारको अपेक्षा गरिएकाले यस उपन्यासमा प्रगतिशीलताको छनक पनि पाइन्छ । प्रयोगवैचिप्यता, भाषिक विशिष्टता, बिम्बात्मक र प्रतीकात्मक वाक्यको प्रयोग, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र अनुकरणात्मक भाषामा समाजका सबैखाले विकृति, विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । यस उपन्यासमा नारी पात्रको उपेक्षा गरिएको छ । **साबिती** उपन्यासमा गद्य र पद्यात्मक भाषाको प्रयोग सुव्यवस्थित ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा चेतन प्रवाहशैलीको प्रयोगले नवीनता थपेको छ । पात्रहरू 'म' पात्र बाहेक अन्य पात्रहरूको कुनै भूमिका छैन । समाजका कुसंस्कार र कुप्रवृत्तिहरूमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै समाज सुधारको चाहना व्यक्त गरिएको छ । यी सबै खालका प्रवृत्ति यस उपन्यासमा देखिँदा देखिँदै पनि आलोचनात्मक यथार्थवादी धाराको प्रयोगवैचिप्यपूर्ण यो उपन्यास उत्कृष्ट उपन्यास बन्न पुगेको छ ।

जगदीश घिमिरेको **साबिती** उपन्यासभित्र युगको आत्मा, युगको माग, युगको चीत्कार छ । गरीब नेपालीहरूले व्यक्तित्व र सामाजिक रूपमा आफ्नो अस्तित्व र प्रगतिका निमित्त गरेको सङ्घर्ष, त्याग, तपस्या, बलिदान र त्यसका साथै नेपाली समाजभित्र देखापर्ने र परेका छलकपट, कुटनीति, अवसरवादिता, धन, मान-मर्दन, पद-प्रतिष्ठा, पद लोलुपता अनि प्राप्ति-अप्राप्ति, पीडा, सुख, दुःख विभिन्न अवस्थाहरूको व्याख्या र विवेचन रहेको छ । उनको यस **साबिती** उपन्यासमा तत्कालीन बदलिँदो राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक सम्बन्धहरू पुस्ता-अन्तराल गाउँ शहर अन्तर प्रहरी प्रशासनभित्र रहेको विकृत र विसङ्गत पात्रहरूको माध्यमबाट स्पष्ट पारेका छन् ।

ग्रामिण नेपाली परिवारको निम्न वर्गीय पात्रहरूको प्रयोग गरी सामन्ति समाजका ठूलाबडाहरूले गर्ने व्यवहार 'म' पात्रले गरेका व्यवहार आदि विषयवस्तुलाई तत्कालीन राजनैतिक अवस्थालाई तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । दुःखी र दरिद्रहरू जसका निमित्त सङ्घर्ष गरिन्छ र ती वैभवशाली जसका विरुद्ध सङ्घर्ष गरिन्छ सफल जीवन भनेकै त्यही

हो । साबितीमा २४ वर्षे युवकले जीवनजगत परम्परा, मूल्य मान्यता, रीतिस्थिति, चालचलन र आडम्बरप्रति देखाइएको विरोध र विद्रोहको अभिव्यक्तिको रूपमा लिन सकिन्छ । साबितीमा सामाजिक विकृति र विसङ्गतिका सजीव चित्रणहरू भेट्न सकिन्छ । यसमा 'म' पात्र भनेकै जगदीशको आफ्नै बोली हो । समग्रमा साबिती केही वैचारिक असङ्गति केही स्पष्ट नभएका सन्देश, केही विरोधवासयुक्त आभास, केही योजनात्मक भन्दा रचनात्मकता, सहधर्मिताभन्दा आक्रामकता सरल र सहज भन्दा बक्रता, सङ्घर्षशीलताभन्दा निस्सारता, सहयोगभन्दा असहयोग, यथार्थताभन्दा रहस्यमयता, कथात्मकताभन्दा काव्यात्मक विषयवस्तुले साबिती उपन्यासलाई आकर्षक बनाएको छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज र नेपाली प्रयोगात्मक शब्दकोश, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन, २०६१ ।
बद्रीविशाल भट्टराई,
खरेल, यादव, सावित्रीमा वर्तमान, रचना, (वर्ष १४, अङ्क २, असार-साउन, २०३२) ।
गौतम, देवीप्रसाद, नेपाली कथा काठमाडौं : नवीन प्रकाशन, २०५४ ।
गौतम, शिवप्रसाद, जगदीश घिमिरेका उपन्यासको अध्ययन र विश्लेषण, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, २०६२ ।
घिमिरे, जगदीश, जगदीशका कथाहरू, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२७ ।
_____ , अन्तर्मनको यात्रा, सातौं संस्करण, रामेछाप : जगदीश घिमिरे
प्रतिष्ठान, २०६४ ।
_____ , लिलाम, दोस्रो संस्करण, रामेछाप: जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६५ ।
_____ , सावित्री, चौथो संस्करण, रामेछाप: जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान,
२०६५ ।
_____ , बर्दी, रामेछाप : जगदीश घिमिरे प्रतिष्ठान, २०६५ ।
चर्तुर्वेदी, सीताराम, समिक्षाशास्त्र, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी वि.स.२०४०
न्यौपाने, टङ्कप्रसाद, साहित्यको रूपरेखा, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०४९ ।
नेपाल, किशोर, जगदीश घिमिरेको नयाँ उपन्यास सावित्री, रचना (वर्ष १३, अङ्क ६,
२०३१) ।
पराजुली, ठाकुर, मेरो प्रतिक्रियाभिन्न सावित्री, रचना (वर्ष १, अङ्क २, २०३२)।
पोखरेल, बालकृष्ण(नि.) नेपाली वृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने. रा. प्र. प्र., २०५५ ।
पौडेल, वैकुण्ठप्रसाद, जगदीश घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्व, काठमाडौं :
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर,
२०५६ ।
प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा
प्रकाशन, २०५२ ।
बराल, ऋषिराज, उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०६३ ।

- बराल, कृष्णहरि र
नेत्र एटम
भट्टराई, घटराज,
भुसाल, गुणाकर,
(सम्पा.)
शर्मा, कपिलमणि,
शर्मा, कपिलमणि,
शर्मा, मोहनराज र
दयाराम, श्रेष्ठ,
श्रेष्ठ, दयाराम,
सुवेदी, राजेन्द्र,
- उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास ललितपुर : साभा प्रकाशन,
२०५८ ।
नेपाली लेखक कोश, काठमाडौँ : पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर,
२०५६ ।
इन्द्रेणी सङ्गालो, कीर्तिपुर : क्षितिज प्रकाशन, २०५८ ।
साबितले साबित गरेको युगबोधी बयान, वागीश्वरी, चितवन साहित्य
परिषद् (२०६८) ।
जगदीश घिमिरे : एक स्वाभिमानी चरित्र, रजस्थल, अंक ३६, वर्ष २,
स्याङ्जा साहित्यिक प्रतिष्ठान कार्तिक २०६५ ।
नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ. सं., ललितपुर : साभा
प्रकाशन, २०४९ ।
पच्चीस वर्षका नेपाली कथाहरू, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा
प्रतिष्ठान, २०३९ ।
नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति, दो. सं. ललितपुर: साभा
प्रकाशन, २०६४ ।